

Національна
академія наук України

Інститут
української археології та джерелознавства
імені М.С.Грушевського

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

Видавництво "Світ"

<http://svit.gov.ua/>

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ

ТВОРИ у 50 томах

Видавнича рада:

Борис ПАТОН — голова
Любомир ВІНАР • Іван ДРАЧ • Аркадій ЖУКОВСЬКИЙ
Іван КУРАС • Володимир ЛИТВИН • Олексій ОНИЩЕНКО
Омелян ПРІЦАК • Френк СИСИН • Ярослав ЯЦКІВ

Головна редакційна колегія:

Павло СОХАНЬ — головний редактор
Ярослав ДАШКЕВИЧ — заст. головного редактора
Ігор ГИРИЧ — відповідальний секретар
Геннадій БОРЯК • Віктор БРЕХУНЕНКО • Іван БУТИЧ
Сергій БЛОКІНЬ • Василь ДАНИЛЕНКО • Микола ЖУЛИНСЬКИЙ
Олександр КУЧЕРУК • Олександр МАВРІН • Ігор МЕЛЬНИК
Надія МИРОНЕЦЬ • Юрій МИЦИК • Всеволод НАУЛКО
Руслан ПИРИГ • Валерій СМОЛІЙ • Ольга ТОДІЙЧУК
Василь УЛЬЯНОВСЬКИЙ • Ярослав ФЕДУРУК

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ

Том 6

Серія
ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ ТА РОЗВІДКИ
(1895–1900)

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

ЛЬВІВ
ВИДАВНИЦТВО
«СВІТ»
2004

ББК 63.3 (4 УКР)
Г91

*Видано за підтримки Президента України
на замовлення Державного комітету
телебачення і радіомовлення України
за Програмою випуску
соціально значущих видань*

*Затверджено Вченою радою
Інституту української археографії та джерелознавства
імені М.С.Грушевського НАН України*

Упорядник Мирон КАПРАЛЬ
Передмови — Я.ДАШКЕВИЧ, М.КАПРАЛЬ

Автори коментарів: М.Бандрівський, С.Білокінь, В.Брехуненко,
М.Капраль, Я.Книш, П.Кулаковський, О.Мельник,
Я.Мельник, Ю.Мицик, О.Моця, С.Панькова,
О.Русина, А.Тимошенко

Видавництво "Світ"

<http://svit.gov.ua/>

ISBN 966-603-223-6
ISBN 966-603-367-4 (т. 6)

- © Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С.Грушевського НАН України, 2004
- © Видавництво «Світ», дизайн та художнє оформлення, 2004
- © Передмови Я.Дашкевич, М.Капраль, 2004
- © Коментарі, автори, 2004

Розділ І. АРХЕОГРАФІЧНІ ПУБЛІКАЦІЇ, ПЕРЕДМОВИ

Виїмки з жерел до історії України-Руси: до половини XI віку

Публікується за виданням: *Грушевський М.* Виїмки з жерел до історії України-Руси: до половини XI віку. — Львів, 1895. Частинами видання видавалося 1895 р. у часописі “Учитель” (Львів), чч. 1–3, 5–9, 11–17.

с. 3 ... *стародавні “Memoria populorum”* — це були збірники, що містили фрагменти візантійських джерел, див.: *Stritter I.* Memoriae populorum olim ad Danubium, Pontum Euxinum, Paludem Maeotidae Causarum, more Caspium et inde magis ad septentriones incolentium e scriptoribus historiae Byzantines erutae. — Petropoli, 1771–1779. — Vol. 1–5.

с. 4 *Геродот (род[ився] перед 480, вм[ер] коло 425 р.)* — сучасні дослідники подають такі дати його життя: між 490 та 480 — між 430 та 420 рр. до н.е. (*Білецький А.* Передмова // *Геродот.* Історія в дев'яти книгах. — К., 1993. — С. 5–7).

... *очевидно, звідав і північний берег Чорного моря* — серед дослідників ведеться дискусія щодо можливості перебування Геродота у Північному Причорномор'ї, див.: *Домбровський О.* Геродот і його твір // *Геродот із Галікарнасу.* Скіфія. Найдавніший опис України з V століття перед Христом / Пер. і примітки Т.Коструби. — К., 1992. — С. 23–28.

... *Плутарх написав навіть спеціальну розправу* — окрім Плутарха ще чимало античних авторів сумнівалися у вірогідності Геродота, див.: *Кукліна І.В.* Етнографія Скифії по античним источникам. — Л., 1985. — С. 8–9.

Розмістити сі й інші народи... — щодо локалізації цих етносів дискусії тривають й у наші дні (*Рыбаков Б.А.* Геродотовая Скифия. Историко-географический анализ. — М., 1979; *Стрижак О.С.* Етнонімія Геродотової Скіфії. — К., 1988).

с. 7 ... *оповідає Амміан Марцеллін щодо аланів* — див.: *Аммиан Марцелин.* Історія. — К., 1908. — Вып. III. — С. 241–243.

с. 8 ... *Лукиан в діалогі Токсарис...* — тут йдеться про діалог “Токсарід або дружба”, див.: *Лукиан Самосотский.* Сочинения. — СПб, 2001. — Т. I. — С. 190–213.

с. 9 ... *баню парову, що... мусила здивувати Св. Андрія в літописі* — йдеться про враження апостола Андрія від побачених ним новгородських лазень (Повість временных лет. — СПб, 1999. — С. 9).

Що за нарід були скити — серед сучасних дослідників панує думка, що скіфи були народом іранського походження (*Новосельцев А.П.* Древнейшие государства на территории СССР. Некоторые итоги и задачи изучения // *История СССР.* — М., 1985. — № 6. — С. 88).

с. 10 *Ми не знаємо, чи був Гіппократ сам в Скітії* — сучасні дослідники вважають, що Гіппократ не побував у Північному Причорномор'ї (Древняя Русь в светле зарубезных источников. — М., 2000. — С. 55).

с. 11 ... *написав не раніше 18 р. по Христі свою “Географію”* — сучасні дослідники наводять іншу дату — приблизно 7 р. до н.е. (*Стратановский Г.А.* Страбон и его “География” // *Страбон.* География. — Л., 1964. — С. 778).

... *як свідок, чи з чужих відомостей...* — Страбон не відвідував Північного Причорномор'я.

с. 12 *Декрет Протогена* — опублікований у: *Inscriptiones Tyrae, Olbiae, Chersonesi Tauricae aliorum locorum a Danubio usque ad regnum Bosporarum / Ed. V.Latyshev.* — Petropoli, 1885. — Р. 30–45.

с. 13 ... *роксоланів ще деякі старі книжники XVI–XVII в... хотіли нав'язати до Руси...* — такі твердження зустрічаємо у Густинському літописі та “Синописі” (Густинський

літопис // Українська література XVII ст. — К., 1987. — С. 147; Синопис // Там же. — С. 170).

... *новішими часами ту ж гадку проводить д.Ловайський* — історіографію цієї проблеми див.: Кириленко С.О. Причорноморсько-Азовська Русь: історіографічний нарис // Український історичний журнал. — К., 2004. — № 3. — С. 39–47.

... *до сарматів залічує роксоланів Тацит* — див.: Тацит Корнелій. Сочинення в двух томах. — Л., 1969. — Т. II. — С. 42.

с. 15 ... *венеди — слов'яни західні...* — сучасні дослідники висловлюють певні сумніви щодо такого ототожнення (Свод древнейших письменных известий о славянах / Л.А.Гиндин, Г.Г.Литаврин. — М., 1991. — Т. I. — С. 6–10).

Зауважу, що деякі догадуються, що... — див. дискусії щодо розшифрування етнонімів, наведених Птоломеем (Свод древнейших письменных известий о славянах. — Т. I. — С. 83–86).

... *був родом з якогось варварського народу, асимільованого готами...* — сучасні дослідники вважають Йордана готом (Скржинская Е. Йордан и его "Getica" // Йордан. О происхождении и деянии гетов (Getica) / Пер., коммент. Е.Скржинской. — СПб, 2000. — С. 10–12).

... *потім став він монахом...* — подальша доля Йордана залишається дискусійною (Скржинская Е. Йордан. — С. 16–21).

... *озеро Мурсійське нам невідоме...* — проблема локалізації Мурсійського озера залишається невирішеною (Третьяков П.Н. Восточнославянские племена. — М., 1953. — С. 156; Скржинская Е. О Мурсийском озере и городе Новиентуне // Византийский временник. — М., 1957. — Т. XII. — С. 3–30).

с. 16 ... *з вождем своїм Баламиром...* — ім'я цього керівника гунів зустрічається тільки у Йордана (Скржинская Е. Комментарий // Йордан. О происхождении и деянии гетов. — С. 328–329).

с. 17 ... *більш розповсюдженний погляд (висловлений в минулім віці Дегинем)*... — див.: Deguignes. Mémoire sur l'origine des Huns et de Turcs. — Paris, 1748; Ejud. Histoire générale des Huns, des Turcs et des autres Tatares Occidentaux. — Paris, 1756–1758.

... *справа застається непорішеною...* — тепер домінує переконання, що гунни — народ тюркського походження (Берштам А.Н. Очерк истории гуннов. — Л., 1954).

с. 18 *Історія готів в наших краях має чималу літературу* — див. також пізніші дослідження: Васильев А.А. Готы в Крыму // Известия Государственной Академии истории материальной культуры. — Л., 1921. — № 1. — С. 265–344; 1927. — № 5. — С. 179–282; Пиаро И.С. Крымская Готия. — К., 1990.

... *був юрисконсультом у Велізарія в другій половині VI в.* — служба Прокопія у видатного візантійського полководця Велізарія припадає на другу чверть VI ст. (Удальцов З.В. Прокопий Кесарийский и его "История войн с готами" // Прокопий из Кесарии. Война с готами / Пер. С.П.Кондратьева. — М., 1950. — С. 10–11).

с. 21 *Час написання життя його і автор невідомі...* — ці два питання залишаються дискусійними (Сахаров А.Н. Дипломатия Древней Руси: IX — первая половина X в. — М., 1980. — С. 30–33; Древняя Русь в свете зарубежных источников. — М., 2000. — С. 91–92).

... *звістку... 1-ї половини IX в. ... будемо мати чи не найранішу певну згадку за русь...* — найвірогіднішою звісткою про русь слід вважати повідомлення Бертинських аналів, датоване 839 р. (див. коментар до IX розділу про Пруденція).

с. 23 ... *одно з чуд (З-є)...* *щодо своєї автентичності не так певне* — сумніви дослідників щодо вірогідності цього сюжету досить вагомі; огляд історіографії див.: Сахаров А.Н. Дипломатия Древней Руси. — С. 26–28.

... *кн[язем] Бравлином* — легендарний новгородський князь (IX ст.).

с. 25 ... *Людвиг Побожний* — франкський імператор у 814–840 рр.

... *зміст листа Теофіла...* — візантійський імператор у 829–842 рр.

... *Інгельгейм...* — у цьому місті на р.Рейн знаходилася одна з імператорських резиденцій.

... щодо "хакана"... то деякі об'яснили його як ім'я особи, норманським ім'ям Гакон — прихильники такої точки зору є в сучасній історіографії; див. також: Новосельцев А.П. К вопросу об одном из древнейших титулов русского князя // История СССР. — М., 1982. — № 4. — С. 150—159.

... *Иларіон зве Св. Володимира каганом...* — йдеться про "Слово про закон і благодать" першого руського митрополита Іларіона, див.: Молдован А.М. "Слово о законе и благодати" Иларіона. — К., 1984. — С. 78.

... *один з головніших аргументів т. зв. норманської школи...* — огляд історіографії норманської теорії зроблений автором: Грушевський М.С. Історія України-Руси. — К., 1991. — Т. I. — С. 602—624.

с. 26 ... *його оповідання про торгівлю руську належить до 1-ї редакції...* — наведений М. Грушевським уривок наявний також у другій редакції (*Ибн Хордадбех*. Книга путей і стран / Пер., комент. Н. Велихановой. — Баку, 1986. — С. 16—30).

с. 28 ... *в його "Історії царів", що захоувалась... в пізнішій персидській переробці* — "Історію пророків та царів" у 60-х рр. X ст. скоротив, переказавши на перську мову, саманідський вчений Бал'амі Мухаммед (пом. 974 р.).

... *Табарі Цотенберг...* — йдеться про видання: *Cronique de Tabari traduite selon la version persane de Bel'ami* / Ed. per H. Zotenberg. — Paris, 1867. — Т. I.

Марван... 743 р. сам став каліфом... — Марван II був каліфом у 744—750 рр.

... *оповідання аль Баладурі і Табарі поповнюють себе посполу...* — окрім цих двох авторів, сучасні дослідники, вивчаючи похід Марвана, використовують ще твір арабського історика ал Куфі (пом. 926 р.) "Книга завоювань".

... *араби називають Слов'янською і Руською рікою південні частини Дону і Волги* — між дослідниками продовжується дискусія про ідентифікацію цих назв з Волгою або Доном (*Новосельцев А.П.* Восточные источники о восточных славянах и Руси VI—IX вв. // Древнерусское государство и его международное значение. — М., 1965. — С. 369—371).

с. 29 ... *був свідком походу русі на Царгород 865 р.* — сучасні дослідники датують цей похід 860 р. (*Творогов О.В.* Сколько раз ходили на Константинополь Аскольд и Дир? // Славяноведение. — М., 1992. — № 2. — С. 54—59).

... *переклад російський подано в часописі "Християнское чтение", 1882, IX—X* — йдеться про публікацію: Две беседы святейшего патриарха константинопольского Фотия по случаю шествия россов на Константинополь // Християнское чтение. — М., 1882. — Ч. IX—X.

с. 33 ... *Яффе* — йдеться про видання: *Regesta pontificum Romanorum* / Ed. Ph. Jaffe. — Roma, 1885.

... *Микита Пафлагонський...* — візантійський філософ і письменник (IX—X ст.).

... *патріарха Ігнатія...* — константинопольський патріарх (847—858, 867—877 рр.).

с. 35 *Щодо Арти...* — дискусії про локалізацію Артанії тривають (*Новосельцев А.П.* Восточные источники о восточных славянах и Руси VI—IX вв. — С. 417—418; *Коновалова И.Г.* Рассказ о трёх группах руссов в сочинении арабских авторов IX—X вв. // Древнейшие государства Восточной Европы, 1992—1993 гг. — М., 1995. — С. 139—148).

с. 36 ... *зостаються великі ріжниці в поглядах...* — огляд дискусійних питань див.: *Хачатуров Р.Л.* Мирные договоры Руси с Византией. — М., 1988.

... *як проф. Сергеевич* — йдеться про його статтю: *Сергеевич В.И.* Греческое и русское право в договоре с греками X в. // ЖМНП. — СПб, 1882. — № 1. Згодом дослідник підсумував свої погляди у монографії: *Лекции и исследования по древней истории русского права.* — СПб, 1910.

с. 42 ... *Еверс... Срезневський* — йдеться про розвідки: *Эверс Г.* Древнейшее русское право в историческом его раскрытии. — СПб, 1835; *Срезневский И.И.* О договорах Олега с греками // Известия Отделения русского языка и словесности Академии наук. — СПб, 1852. — Т. 1.

... *каліф Муктадир* — багдадський халіф у 908—932 рр.

с. 43 ... *переховалася вона (в витягах)...* — у 1924 р. у м. Мешхеті (Іран) був

виявлений майже повний текст твору Фадлана (*Ковалевский А.П.* Книга Ахмеда Ибн-Фадлана о его путешествии на Волгу в 921–922 гг. — Харьков, 1956. — С. 6).

... *словнику Якута (XIII ст.)* — Якут ар-Руш (бл. 1179–1229 рр.) арабський енциклопедист; тут йдеться про його твір “Алфавітний перелік країн”.

... *мова про рисунки на тілі...* — нині переважає саме така інтерпретація цього уривку: *Ковалевский А.П.* Книга Ахмеда Ибн-Фадлана. — С. 238.

... *з літописі, з оповідання про помсту Ольги знаємо, що сустиги носили і в нас* — окрім літописного оповідання, про їх існування доводять також археологічні розкопки: *История культуры Древней Руси.* — М.; Л., 1951. — Т. 1. — С. 244.

с. 48 ... *в літописі сказано...* — наведено цитату див.: *Повесть временных лет.* — СПб, 1999. — С. 11.

с. 49 ... *у Ібн Надима* — Ібн ан-Надим — арабський бібліограф X ст.

с. 51 ... *аль Бекрі...* — іспано-арабський енциклопедист, літератор та географ; помер у 1094 р.

с. 52 ... *у Мукадесі (кінця X в.)* — арабський енциклопедист, автор шеститомної “Книги творіння та історії”, у четвертому томі якої описано слов’ян та русів.

Такого, як Дуусте] каже, місця, одначе, годі знайти... — дискусія про місцезнаходження острова русів триває: *Древняя Русь в свете зарубежных источников.* — М., 2000. — С. 212–213.

с. 55 ... *се знаємо із нашої літописі...* — наведено цитату див.: *Повесть временных лет.* — С. 8.

... *так в митному уставі Остмарки з початку X в.* — йдеться про Раффельштеттський митний статут, який датують 904–906 рр., див.: *Назаренко А.В.* Немецкие источники IX–XI веков. — М., 1993. — С. 64–65.

с. 56 ... *Муххамед бен ель Хасан в своїй історії Табаристану...* — тут йдеться про працю, написану у 1216–1217 рр. перським істориком Ібн Ісфендіяром.

с. 57 ... *Зегір ед Дін...* — йдеться про перського історика другої половини XV ст. Захира ад-діна Мар’яші.

с. 58 “*Історію агван*” видав в російським] перекладі *Патканов 1861 р.* — йдеться про видання: *Кагантанавази Мовсес.* История агван / Пер. К.Патканова. — СПб, 1861.

... *в персидській поемі Нізамі...* — йдеться про поему “Іскандер-наме” відомого перського поета Нізамі.

... *у Ібн ель Атира († 1233)* — йдеться про твір “Досконала книга з історії” арабського історика Ібн ал-Асира (1160–1234 рр.).

... *Куника в “Бюллетенях” Петербур[зької] академії* — йдеться про статтю: *Куник А.А.* О записке готского топарха // Записки Императорской академии наук. — СПб, 1874. — Т. XXIV. — С. 61–160.

с. 59 ... *дуліби, але чи наші, чи західні...* — дослідники схиляються до думки, що тут йдеться про чеських дулібів (*Бейлис В.М.* Арабские авторы IX–X в. о государственном и племенном строе народов Европы // Древнейшие государства на территории СССР, 1985. — М. 1986. — С. 140–149).

... *слова про аль Дира не трудно прикласти до київського князя того імені, одного з попередників Олега...* — деякі дослідники обережно ставляться до такої ідентифікації, див.: *Новосельцев А.П.* Образование Древнерусского государства и его первые правители // Вопросы истории. — М., 1991. — № 2. — С. 3–20.

с. 60 *Сей похід... уважають декотрі учені за легенду* — див., наприклад: *Шахматов А.* Хронология древнейших летописных сводов // ЖМНП. — СПб, 1897. — Кн. IV. — С. 473.

с. 65 *Між коментаторами також ріжниця... (чи пімста родичів після суду, чи кара смертна публічна)* — Д.С.Лихачов так розумів цей фрагмент, що родичі вбитого тримають вбивцю і після суду, за його вироком, його вбивають (*Повесть временных лет.* — С. 433).

с. 67 ... *Льва Філософа* — візантійський імператор у 882–912 рр.

- ... *соправитель* — *Роман Лакапін* — візантійський імператор у 920–944 рр.
- с. 69 ... в коментарях *Бандури* — йдеться про видання: *Banduri A. Imperium Orientale.* — Paris, 1711.
- ... по замордуванні імператора *Михайла*... — візантійський імператор у 856–867 рр.
- Пізніші руські відомості звуть першого єпископа Михайлом* — історичність цієї особи викликає сумнів, див.: *Карпов А. Владимир Святой.* — М., 1997. — С. 262–264.
- с. 71 *Ім'я Києва — Самватас... досі не об'яснене...* — огляд наявних гіпотез див.: *Константин Багрянородний. Об управленні імперією.* — М., 1991. — С. 315–316.
- ... *лучан (частину дулібів, південну, з околиць Луцька)* — ототожнення цих племен є сумнівним, найімовірніше, це були два різні племена.
- с. 72 ... *оповіданням Боплана*... — йдеться про “Опис України” француза Гійома Левассера де Боплана (бл. 1660–1673 рр.).
- с. 73 ... *ще в так зв. церковній уставі Св. Володимира згадується про тих, що моляться в гаї* — див.: *Щапов Я.Н. Древнерусские княжеские уставы XI–XV вв.* — М., 1976. — С. 12–84.
- с. 78 ... *Льва Вірменина* — візантійський імператор у 813–820 рр.
- ... *Никофора Фоки* — візантійський імператор у 963–969 рр.
- ... *одна з цих компіляцій долучена як продовження до хроніки Георгія Амартола була джерелом... найдавнішої літописі* — про використання цих джерел у літописі писав: *Шахматов А.А. “Повесть временных лет” и ее источники // Труды Отдела древнерусской литературы.* — М.; Л., 1940. — Т. IV. — С. 41–42.
- с. 79 ... *як викомбінував сю дату укладач літописі, трудно вгадати* — цій проблемі присвячена розвідка: *Творогов О.В. Сколькo раз ходили на Константинополь Аскольд и Дир? // Славяноведение.* — М., 1992. — № 2. — С. 54–59.
- с. 80 ... *у Томсена* — йдеться про працю: *Томсен В. Начало русского государства // Чтения в Обществе истории и древностей российских.* — М., 1891. — Кн. 1.
- с. 81 ... *сей епізод... був джерелом, чи мав спільне джерело з оповіданням про се нашої літописі...* — про це джерело див.: *Шахматов А.А. “Повесть временных лет”.* — С. 62–72; *Истрин В. Где было переведено Житие Василия Нового? // Известия Отделения русского языка и словесности Академии наук.* — Петроград, 1917. — Т. 22. — Кн. 2.
- с. 84 ... *невідомий автор...* — у сучасній науці домінує думка, що цим автором був місійний єпископ Русі, згодом перший магдебурзький архієпископ Адальберт (пом. 981 р.): Латиноязычные источники по истории Древней Руси. Германия: IX — первая половина XII в. / Пер. и коммент. М.Б.Свердлова. — М.; Л., 1989. — С. 32–36; *Назаренко А.В. Немецкие источники IX–XI веков.* — М., 1993. — С. 101–104.
- ... *Оттон I* — імператор Священної римської імперії, німецький король у 962–973 рр.
- с. 85 ... *літопись Гильдесгеймська... Квелинбурзька і Ламберта...* — про час створення цих німецьких анналів та аналіз вісток про Русь див.: Латиноязычные источники по истории Древней Руси. — С. 103–104; 108–110; 158–161.
- ... *царя Бориса* — болгарський цар у 852–889 рр.
- с. 86 *Хасдай, іспанський жид...* — Хасдай ібн Шафрут — сановник іспанських Омеядів у X ст.
- ... *каліфа Абд аль Рахмана* — кордовський халіф у 912–961 рр.
- ... *Йосиф* — хозарський каган у бл. 920–960 рр. (*Голб Н., Прицак О. Хазарско-еврейские документы X века.* — М.; Іерусалим, 1997. — С. 163).
- Про автентичність їх були і є закиди...* — сумніви щодо вірогідності цих джерел існують і в сучасних дослідників: *Толочко О.П., Толочко П.П. Київська Русь.* — С. 65–66.
- ... *державу Хозарська... розвиватись починає після знаходу гунів...* — див. монографічні дослідження, присвячені історії хозар: *Артамонов М.И. История хазар.* — Л., 1962; *Новосельцев А.П. Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа.* — М., 1990.
- ... *р.Як* — сучасна р.Урал.
- с. 88 *Записка його заховалась в компіляції аль Бекрі...* — окрім цього, фрагменти

твору Ібрагіма ібн Якуба наявні в іспано-арабського географа XI ст. ал-Ізрі та арабського космографа XIII ст. Захарія ал-Казвіні.

с. 89 ... з головним джерелом нашим — Львом Дияконом, що закінчення русько-візантійської війни кладе на р. 972 — у “Хроніці” Льва Диякона закінчення цієї війни не датоване.

с. 90 *Срезневський об’являє...* — див.: *Срезневский И.И.* Славяно-русская палеография XI—XIV вв. — СПб, 1885. — С. 98.

с. 91 ... *похід на Булгарію...* — триває дискусія про похід князя Святослава Ігоревича на Волзьку Булгарію; одні дослідники вважають, що він відбувся (*Сахаров А.Н.* Дипломатия Святослава. — М., 1991. — С. 93), інші заперечують його вірогідність (*Калинина Т.М.* Сведения Ибн Хаукаля о походах Руси времен Святослава // Древнейшие государства на территории СССР, 1975 г. — М., 1976. — С. 96–97).

Хронологія сього походу неясна — дискусія триває і в наш час; одні дослідники вважають, що похід відбувся у 968–969 рр., або, що були два походи на хозар (*Калинина Т.М.* Сведения Ибн Хаукаля. — С. 90–101; *Новосельцев А.П.* Хазарское государство. — С. 225), інші датують його 965 р. (*Артамонов М.И.* История хазар. — С. 427).

с. 92 ... *перебував при війську імператора] Василя, в часі походу на Болгарію (981)* — цей похід відбувся у 986 р., під час якого болгари розгромили візантійське військо в Іхтиманському поході.

... *десь коло 990 р. взявся писати історію свого часу* — дослідники висловлюють різні думки про час написання праці Льва Диякона. Наприклад, М.Я.Сюзюмов вважав, що вона була написана впродовж 986–990/1 років (*Сюзюмов М.Я.* Лев Диякон і его время / / *Лев Диякон.* История. — М., 1988. — С. 143), а М.Бібіков — після 992 р. (Древняя Русь в светле зарубежных источников. — М., 2000. — С. 122).

с. 93 ... *царя Симеона* — болгарський цар у 893–927 р., за якого Болгарське царство досягнуло найбільшої могутності.

... *царя Петра* — болгарський цар у 927–969 рр.

... *сума трохи неправдоподібна* — вважають, що 15 кентинаріїв становили приблизно 455 кг золота (*Сюзюмов М.Я., Шанов С.А.* Комментарий // *Лев Диякон.* История. — С. 183).

с. 94 ... *похід Святослава на Болгарію наша літопись і Лев Диякон] згідно кладуть на р. 967...* — у Льва Диякона цей похід не датований; дослідники здебільшого схиляються до його датування 968 р. (*Карышковский П.О.* О хронологии русско-византийской войны при Святославе // *Византийский временник.* — М., 1959. — Т. IV. — С. 127–138).

... *літопись каже загально, що Святослав взяв 70 міст (се число, одначе, має якийсь легендарний характер)* — у “Повісті временних літ” йдеться про 80 здобутих болгарських міст. Ймовірно, ця згадка книжкового походження. Так, Прокопій Кесарійський у трактаті “Про укріплення” пише, що імператор Юстиніан збудував по Дунаю 80 фортець.

с. 95 ... *се підтверджує догадку, що краї придонські належали тоді до Руської держави* — наведений факт (при умові, що він достовірний) ще не дає належних підстав для зарахування цих територій до складу Київської держави. Найвірогідніше, що руські впливи поширилися на ці території після розгрому Святославом Хозарського каганату.

с. 104 *Те, що тут Лев Диякон] оповідає про похорони руські* — правдивість цієї звістки Льва Диякона намагалися довести й С.Іванов та М.Бібіков (*Иванов С.А.* Болгары и русские в изображении Льва Диякона // *Формирование раннефеодальных славянских народностей.* — М., 1981. — С. 211–212; *Древняя Русь в светле зарубежных источников.* — М., 2000. — С. 124).

с. 108 ... *Отгоні III* — німецький король у 983–1002 рр., з 996 р. імператор Священної римської імперії.

... *Гейріха II* — німецький король у 1002–1024 рр., з 1004 р. імператор Священної римської імперії.

... *Болеславом польським* — Болеслав I Хоробрий (967–1025 рр.) — польський князь, з 1025 р. — король.

... *огорожа (sepes), про яку оповідає Бруно; sepes звичайно значить частокіл...* — точнішим видається переклад цього слова як “завал” (Памятники истории Киевского государства IX—XII вв. / Под ред. Г.И.Кочина. — Л., 1936. — С. 76), тобто тут йдеться про Змієві вали. Наймовірніше Бруно не зрозумів їхнє призначення, які були не стільки оборонними спорудами, скільки позначали південний кордон Київської Русі (Толочко П.П. Кочевые народы степей и Киевская Русь. — К., 1999. — С. 66–67).

... *були і в ній ворота...* — очевидно, тут йдеться не про “ворота”, а про “вхід”, “прохід” (див. про можливість такого перекладу: Латиноязычные источники по истории Древней Руси. — С. 55–56).

... *є їх кілька рядів...* — див. карту Змієвих валів: Кучера М.П. Змієвы валы Среднего Поднепровья. — К., 1987. — С. 78–79.

с. 109 ... *у пізнішого біографа Даміані...* — Петро Даміані — церковний діяч і письменник (пом. 1073 р.).

с. 110 *Титмар помилявся, помішавши візантійських княгинь* — київський князь Володимир Святославич (980–1015 рр.) був одружений з гречанкою Анною, сестрою візантійських імператорів Костянтина XIII і Василя.

Стільки знав Титмар — “Повість временних літ” називає імена дванадцяти синів Володимира Святославича.

с. 111 *Тут мусив Титмар помилятися* — серед дослідників триває дискусія щодо оцінки цієї вістки Титмара і реконструкції, пов’язаних із смертю князя Володимира Святославича; див.: Латиноязычные источники по истории Древней Руси. Германия: IX — первая половина XII в. / Пер. и коммент. М.Б.Свердлова. — М.; Л., 1989. — С. 83–85; Назаренко А.В. Немецкие источники IX—XI веков. — М., 1993. — С. 174–176.

Володимира поховано в церкві Богородиці Десятинній — певним чином що звістку підтверджують результати археологічних розкопок (Каргер М.К. К вопросу о саркофагах кн. Володимира и Анны // Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института истории материальной культуры АН СССР. — М.; Л., 1940. — Т. 7. — С. 76–80).

с. 115 ... *арабського письменника аль Макіна* — християнсько-арабський історик (1205–1273 рр.).

... *розвідки Завитневича, Соболевського, Линниченка* — йдеться про дослідження: Завитневич В.О. О месте и времени крещения св. Владимира и о годе крещения киевлян // Труды Киевской духовной академии. — К., 1888. — № 1; Соболевский А.И. В каком году крестился Владимир? // ЖМНП. — М., 1888. — № 7; Линниченко И.А. Современное состояние вопроса об обстоятельствах крещения Руси // Труды Киевской духовной академии. — К., 1886. — № 12.

с. 116 ... *оповіданням про останній похід русі на Константинополь... в візантійських письменників одиним* — окрім Георгія Кедрина, про похід 1043 р. детально розповів очевидець цих подій Михайло Пселл у творі “Хронографія” (російський переклад: Пселл Михаил. Хронография / Пер. Я.Н.Любарского. — М., 1978. — С. 95–97), а також Йоанн Скилиця в творі “Огляд історії”.

... *старшого сина Володимира, що сидів в Новгороді* — йдеться про новгородського князя Володимира Ярославича (1034–1052 рр.).

с. 118 ... *Шлецер дав дуже суворий осуд про саги як історичний матеріал...* — йдеться про працю: Schlözer A.L. Allgemeine Nordische Geschichte. — Halle, 1771.

с. 119 ... *редакція Одди належить до другої половини XII в.* — серед дослідників немає єдності щодо часу створення цієї редакції; її датують від 1160 до 1190 р., див.: Джексон Т.Н. Исландские королевские саги о Восточной Европе (с древнейших времен до 1000 г.). — М., 1993. — С. 122.

с. 120 ... *Олаф уродився 969 р. ...* — згідно з даними ісландських королівських анналів Олаф народився у 968–969 р., на Русь потрапив у 977–978 р., покинув її у 986–

987 р., помер 999—1000 р. (*Джаксон Т.Н.* Исландские королевские саги о Восточной Европе (с древнейших времен до 1000 г.). — С. 119).

с. 121 ... *перші звістки про заходи коло неї належать до часів Ярослава (похід 1070 р.)...* — тут йдеться про похід Ярослава Мудрого на чудь у 1030 р.

с. 128 ... *коли записана була ця сага невідомо...* — сучасні дослідники схиляються до думки, що сага була написана наприкінці XIII ст. (*Джаксон Т.Н.* Исландские королевские саги о Восточной Европе (первая треть XI в.). — М., 1994. — С. 87).

... *хотіли навіть на її основі поправляти оповідання літописне, але се було б забагато...* — у сучасній історіографії також домінує думка, що до фактів у сагах потрібно ставитися обережно (*Древняя Русь в светле зарубезных источников.* — М., 2000. — С. 55).

... *текст саги був виданий з латинським перекладом в Копенгагені р. 1833...* — див.: Eymunder saga. Eymundi et Ragnaris, Norvegicorum principum, tandem Polteskae vel Polociae in Russia dynastorum, vitae et gesta. — Hafniae, 1833.

с. 130 ... *Вартилав, як правдоподібно догадуються, є Брячислав полоцький, син Ізяслава...* — точнішою видається думка Т. Джаксона, що в ньому об'єднані дві реальні особи: князь Брячислав (пом. 1044 р.) та тмураканський князь Мстислав Володимирович (*Джаксон Т.Н.* Исландские королевские саги о Восточной Европе (первая треть XI в.). — С. 163).

с. 135 *Біармією нормани звали край по Північній Двіні і далі на схід...* — локалізація цієї території залишається дискусійною (*Джаксон Т.Н.* Исландские королевские саги о Восточной Европе (первая треть XI в.). — С. 197—199).

с. 140 *Оповідання про смерть Святополка...* — окремі дослідники віддали перевагу версії, наявній у сазі, перед літописною оповіддю, див., наприклад: *Лященко А.И.* "Eymunder saga" и русские летописи // Известия АН СССР. — М., 1926. — Т. 20. — № 12. — Сер. VI. — С. 1081—1086.

Я.К.

Опись Львівського замку р. 1495

Публікується за виданням: *Грушевський М.* Опись Львівського замку р. 1495 // ЗНТШ. — Львів, 1896. — Т. XII. — Miscellanea. — С. 1—12. У 1897 р. робота ввійшла до т. 2 "Розвідок та матеріалів до історії України-Руси" (пагінація окремого відбитка "Записок НТШ").

На відміну від багатьох інших міст, у середньовічному Львові було побудовано не один, а два замки: Високий — поруч з мурами міста, на горі, та Низький, розташований у межах мурів, у долині р. Полтви. Високий замок з'явився ще у княжі часи, у XIII ст., перебудований за польського короля Казимира III у середині XIV ст. Низький замок у княжі часи слугував житлом для князів, згодом львівських старост, тимчасовим житлом королів; у ньому знаходилася канцелярія гродського та земського судів. Наприкінці XVIII ст. обидва замки були розібрані на будівельний матеріал. Про обидва замки у Львові писали: *Czołowski A.* Wysoki zamek. — Lwów, 1910 (= Biblioteka Lwowska, t. IX—X); *Markowski F.* Nizki zamek we Lwowie // Kwartalnik Architektury i Urbanistyki. — Warszawa, 1972. — Т. XVII. — З. 3. — S. 177—208 (у додатках також подані описи Низького замку 1570 та 1565 рр.).

У 1986 р. був надрукований недосконалий переклад українською мовою більшого фрагмента опису, що стосувався Високого та Низького замків (Історія Львова в документах та матеріалах: Зб. док. / Упор. У.Я.Єдлінська. Я.Д.Ісаевич та ін. — К., 1986. — С. 28—30). У цьому ж збірнику перекладено українською мовою фрагмент люстрації львівського староства 1765 р. з описом Низького замку (Там же. — С. 96—97).

с. 144 ... (*див. замітку в "Записках", т. VI*) — йдеться про розвідку: *Грушевський М.* Архів Скарбу Коронного в Варшаві. Замітка археографічна // ЗНТШ. — Львів, 1895. — Т. VI. — С. 1—4.

... *видання збірника сих описей... наперед друком оголосити* — проект видання не вдалося реалізувати в окремому збірнику, вийшли друком тільки окремі описи замків та староств у різних числах "Записок НТШ", див.: *Грушевський М.* Опись подільських замків

1494 р. // ЗНТШ. — Львів, 1895. — Т. VII. — С. 1–18; *Грушевський М.* Описі Перемиського староства 1494–1497 рр. // ЗНТШ. — Львів, 1897. — Т. XIX. — С. 1–24.

... *відділі LVI т. зв. архіву Старопольського, літера L. 1, кн. 1* — сучасна архівна легенда: Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (далі — AGAD). — Archiwum Skarbu Koronnego. — Oddz. LVI, ks. L 2756.

... *Спитко з Ярослава (до 1493 р.), Ота з Ходча (1493), Андрій de Olesznycza (згад[ується] під 1496), Миколай Тенчинський (1497)* — Спитек з Ярослава був львівським староостою у 1479–1495 рр., Андрій Олесницький — у 1496 р., Миколай Тенчинський — у 1497 р., Збігнев Тенчинський — у 1497–1498 рр.: Urzędnicy województwa Ruskiego XIV–XVIII wieku. Spisy / Opr. K.Przyboś. — Wrocław, etc., 1987. — S. 151.

с. 145 ... *волоським походом Яна Ольбрахта* — йдеться про невдалий похід 1497 р. польського короля Яна Ольбрахта (1492–1501) на Молдавію з метою поновити васальні взаємини молдавських земель від Польської корони.

... *Стефан Молдавський* — Стефан III Великий — молдавський господар (1457–1504). У травні 1498 р. за підтримки турків і татар здійснив спустошливий набіг на Руське та Подільське воєводства, дійшовши до р.Вислок (*Дзира Я.* Татарсько-турецькі напади на Україну XIII–XVI ст. за хроніками Бельських та Стрийковського // Український історико-географічний збірник. — К., 1971. — Вип. 1. — С. 92).

Північну Галичину навідали татари двічі 1500 р. — насправді такі походи відбулися двічі восени 1499 р.: *Дзира Я.* Татарсько-турецькі напади. — С. 93.

... *староста львівський Петро Мишковський* — львівським староостою був у 1499–1501 рр.: Urzędnicy województwa Ruskiego XIV–XVIII wieku. — S. 151.

... *фуклерів* — легка гармата, див. примітку: *Грушевський М.* Твори у 50 томах. — Львів, 2003. — Т. 5. — С. 424. Про вогнепальну зброю — гаківниці, рушниці див.: Там же. — С. 468–469.

с. 146 ... *На Високім замку згадується капличка, доволі убога...* — у публікованому описі з 1495 р. про капличку нічого не згадується; можливо, М.Грушевський взяв цей фрагмент з опису 1537 р. Очевидно, йдеться про невеликий костел Св. Катерини, що існував у той час на території не Високого, а Низького замку у Львові; в документах згадується вже у 1377 р. (*Мицько І.* Про деякі давні церкві Львова // Семінарії “Княжі часи”: Давній Львів. — Львів, 2003. — С. 26).

... *Скинаові* — тепер с.Скинів Пустомитівського р-ну Львівської області. Частина села увійшла до території м.Львова. Перша джерельна згадка датується 1396 р. (Історія міст і сіл Української РСР. Львівська область. — К., 1968. — С. 604). У XV–XVI ст. село існувало як шляхетська власність; у 1547 та 1550 рр. Львів отримав право викупити село з огляду на близьке розташування від міста (Привілеї міста Львова XIV–XVIII ст.: 36. док. / Упор. М.Капраль. — Львів, 1998. — Т. 1. — С. 294, 308), але реалізувати королівські привілеї на право викупу львівським міщанам не вдалося.

... *фільварку велепольським* — йдеться про фільварок у с.Великополе (тепер знаходиться у Яворівському р-ні Львівської області), яке існувало вже у XV ст. (Історія міст і сіл Української РСР. — С. 925).

... *Слонки* — тепер с.Солонка Пустомитівського р-ну Львівської області; існувало вже у XV ст. (Історія міст і сіл Української РСР. — С. 604).

... *в Новім Селі* — тепер с.Нове Село Городоцького р-ну Львівської області (Історія міст і сіл Української РСР. — С. 257).

... *отумерцину (morticinium)* — тут: спадщина померлого без нащадків селянина, що потрапляла в руки власника села (*Dąbkowski P.* Prawo prywatne polskie. — Lwów, 1911. — Т. II. — S. 11).

... *в Перегніві* — тепер с.Перегнів Золочівського р-ну Львівської області (Історія міст і сіл Української РСР. — С. 386).

с. 150 ... *Wroczo* — тепер с.Вороців Яворівського р-ну Львівської області; перша згадка датується 1407 р. (Історія міст і сіл Української РСР. — С. 926).

с. 151 ... *Stradecz* — тепер с.Страдч Яворівського р-ну Львівської області; за архео-

логічними даними, село існує з XI ст., відоме своїми штучними печерами (Історія міст і сіл Української РСР. — С. 929).

... *Iacznyszca* — тепер с. Ясницька Яворівського р-ну Львівської області; перша згадка про село датується 1454 р. (Історія міст і сіл Української РСР. — С. 931).

... *Turzynka* — тепер с. Туринка Жовківського р-ну Львівської області; перша згадка датується 1478 р. (Історія міст і сіл Української РСР. — С. 539).

с. 152 ... *Myklaschow* — тепер с. Миклашів Пустомитівського р-ну Львівської області; перша згадка датується 1409 р. (Історія міст і сіл Української РСР. — К., 1968. — С. 602).

... *Byelka* — тепер с. Верхня Білка Пустомитівського р-ну Львівської області; перша згадка датується 1405 р. (Akta Grodzkie i Ziemskie. — Lwów, 1873. — Т. IV. — S. 20).

... *Glynyany* — тепер селище міського типу Глиняни Золочівського р-ну Львівської області; очевидно, існувало у княжу епоху, перша згадка датується 1379 р., Магдебурзьке право отримало у 1397 р. (Історія міст і сіл Української РСР. — С. 386–387).

М.К.

Метрика Самбірська. Подробиці з історії відносин релігійних

Публікується за виданням: *Грушевський М.* Метрика Самбірська. Подробиці з історії відносин релігійних // ЗНТШ. — Львів, 1896. — Т. X. — С. 1–8.

У цій публікації М. Грушевський торкнувся проблеми асиміляції релігійних конверсій українського населення другої половини XVI ст. на прикладі унікального документа — “Метрики Самбірської”. На жаль, до цього часу ця розвідка залишається піонерською в нашій історіографії, оскільки історикам не вдалося детально вивчити асиміляційні процеси в українських містах XVI–XVIII ст. через брак аналогічних церковних записів (метричних книг, реєстрів конверсій тощо). В історіографії питання конверсії та асиміляції українського населення у XVI ст. на основі масових джерел досліджувалися тільки на прикладі Львова, див.: *Крип'якевич І.* Львівська Русь в першій половині XVI ст. Дослідження і матеріали. — Львів, 1994. — С. 80–81; *Капраль М.* Національні громади Львова XVI–XVIII ст. (соціально-правові взаємини). — Львів, 2003. — С. 281–298.

с. 154 ... *бібліотеці ім. Оссолінських під ч. 2174* — сучасна архівна легенда рукопису: Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаніка. — Відділ рукописів. — Ф. 5 (Оссолінських), оп. 1, спр. 2174/2.

... *оправлений в пергаменові карти гарного канціонала (з характером письма XIV в., як зауважив д-р Кентржинський* — Войцех Кентржинський (Wojciech Kętrzyński) — польський історик (1838–1918), багатолітній директор Національного інституту ім. Оссолінських у Львові, автор його каталогу (Katalog rękopisów zakładu nar. im. Ossolińskich / Wyd. W. Kętrzyński. — Lwów, 1881–1898. — Т. 1–3).

Директор Оссолінеуму В. Кентржинський надав М. Грушевському неточну інформацію, бо канціонал (співаник побожних пісень) поширився на українських та польських землях лише під впливом Реформації, тобто з другої половини XVI ст. Очевидно, пергаменові карти були колись вміщені в католицькій літургійній книзі під назвою градуала або антифонара, що справді функціонували у XIV–XV ст. (про різновиди католицьких співаників ширше див.: *Encyklopedia Katolicka*. — Lublin, 1989. — Т. I. — S. 711–712; 1993. — Т. VI. — S. 25; 2000. — Т. VIII. — S. 558–560).

... *неб[іжчика] Бельовського* — Август Бельовський (August Bielowski) — польський історик, археограф, поет, перекладач (1806–1876). З 1845 р. працював у Національному інституті ім. Оссолінських у Львові, з 1850 р. (формально з 1869 р.) — директор Інституту. Він, очевидно, прийнявши на зберігання рукопис, і зробив запис, наведений М. Грушевським.

... *CDDLXXII* — помилка, у оригіналі стоїть: CDDLXXII.

с. 155 ... *Czermiski* — в оригіналі: Czermiński.

... *увільнення від екскомунікації* — церковне покарання, внаслідок якого християнина виключали з громади вірних або забороняли приймати причастя, сповідатися тощо; це покарання було останнім перед відлученням від церкви (*Encyklopedia Katolicka*. — Lublin, 1985. — Т. IV. — S. 804–806).

с. 156 *Псковського походу Баторія* — Стефан Баторій — польський король (1576–1686), який під час участі Речі Посполитої у Лівонській війні з Московською державою (1558–1583 рр.) здійснив похід у російські етнічні землі та облягав Псков у 1581 р. упродовж п'яти місяців.

с. 157 ... *попав під епітимію* — йдеться про церковне покарання.

... *здобуде собі диспензу* — диспенза — звільнення від зобов'язуючого права, що уділялося в окремих випадках властивою владою, насамперед Папою Римським; уділялася вона у випадках здебільшого шлюбних перешкод, дотримання постів, перешкод при свяченнях; ширше див.: Encyklopedia Kościelna. — Warszawa, 1874. — Т. IV. — S. 424–430.

... *бачимо ті самі гострі приписи щодо мішаних шлюбів, які й тепер у церкві римо-католицькій уживаються* — йдеться про звинувачення як з польського, так і з українського боку у асиміляційній діяльності через мішані шлюби та переходи в інший обряд; ширше правовий бік цих дискусій висвітлено у виданні: *Mudryj S. De transitu ad alium ritum* (a bysantino-ucraino ad ritum latinum). — Romae, 1973.

... *quem* — в оригіналі: quam.

... *patris* — в оригіналі: patrii.

... *Strzalkowice* — тепер с. Стрілковичі Самбірського р-ну Львівської області; поселення існувало з кінця XIV ст. (Історія міст і сіл Української РСР. — С. 686–687).

... *Bieskowice* — тепер с. Бісковичі Самбірського р-ну Львівської області; перша джерельна згадка датується 1442 р. (Історія міст і сіл Української РСР. — С. 682).

... *iusiurandi* — в оригіналі: iurisiurandi.

... *z Kotkowicz* — тепер с. Чуква Старосамбірського р-ну Львівської області. Паралельна назва Котковичі—Чуква існує з XVII ст. (Rejestr poborowy ziemi przemyskiej z 1628 r. / Wyd. Z. Budzyński, K. Przyboś (=Polska południowo-wschodnia w epoce nowożytnej. — Źródła dziejowe. — Т. 1. — Cz. 1). — Rzeszów, 1997. — S. 204).

... *w Huerczach* — очевидно, с. Нагірне Самбірського р-ну Львівської області, що до 1939 р. мало назву Угерці (Історія міст і сіл Української РСР. — К., 1968. — С. 686).

с. 158 ... *XXXI* — в оригіналі: XXVI.

... *filus Cuzma* — в оригіналі: filius Cuzmae.

... *ob* — в оригіналі: ab.

... *est* — в оригіналі немає.

... *Isidoris* — в оригіналі: Isidori.

... *et obedientiam* — в оригіналі: ad obedientiam sanctae.

... *Skrzynno* — м. Скшинно (Skrzynno) неподалік від Кельць, що знаходиться в історичній Польщі.

... *submovendum* — в оригіналі: submovendum et sublevandum.

с. 159 ... *ex pago Ludkow* — можливо, с. Лютків Мостиського р-ну Львівської області.

... *metropolie* — в оригіналі: metropolicae.

... *de Vikothi* — тепер с. Викоти Самбірського р-ну Львівської області.

... *de Rogoznq* — тепер с. Рогізно Самбірського р-ну Львівської області.

... *de Kornownicze* — помилково, в оригіналі: de Kornolowice. Тепер с. Корналовичі Самбірського р-ну Львівської області; перша згадка про село під назвою Корниловичі датується 1375 р. (Історія міст і сіл Української РСР. Львівська область. — С. 683–684).

... *facto iuramento* — в оригіналі: iuramento facto.

с. 160 ... *Kletowsky* — в оригіналі: Klebowski.

... *Ioannis Pallatinidis, capitanei sanocensis* — сяноцьким сторостою у 1598 р. був Стефан Ян Мнішек (Urzednicy wojewodztwa Ruskiego XIV–XVIII wieku. — S. 151).

М.К.

Кілька духовних віршів з Галичини

Публікується за виданням: *Грушевський М.* Кілька духовних віршів з Галичини // ЗНТШ. — Львів, 1896. — Т. XIV. — Miscellanea. — С. 1–16. Передрук зі збереженням первісної пагінації: Розвідки і матеріали до історії України-Руси. — Львів, 1897. — Т. 2.

Існує значна література про духовні вірші давнього часу в Україні та Галичині зокрема: *Котович І.* “Богогласник”, его значение и употребление // Виленский вестник. — Вильна, 1866. — Ч. 127; *Мирович Н.* Библиографическое и историко-литературное исследование о “Богогласнике”. — Вильно, 1876; *Возняк М.* Матеріяли до історії української пісні і вірші // Українсько-руський архів. — Львів, 1914–1916. — Т. IX–XI; *Возняк М.* З поля української духовної вірші // *Analecta Ordini s. Basilii Magni*. — Жовква, 1924. — Т. 1; *Возняк М.* Два співаники половини й третьої четвертини XVIII ст. // ЗНТШ. — Львів, 1922. — Т. СХХІІІ; *Гнатюк В.* Українські духовні вірші // ЗНТШ. — Львів, 1902. — Т. 46, 47, 48; *Гнатюк В.* Кілька духовних віршів (Співаник з Грушова) // ЗНТШ. — Львів, 1903. — Т. LVI; *Гнатюк В.* Хоценський співаник Левицьких // ЗНТШ. — Львів, 1909. — Т. ХСІ; *Гординський Я.* Кілька духовних пісень із рукописного співаника поч. XIX ст. // *Analecta Ordini s. Basilii Magni*. — Жовква, 1924. — Т. 1; *Щеглова С.* “Богогласник”. Историко-литературное исследование. — К., 1918; *Перетц В.* Историко-литературные исследования и материалы. — СПб, 1900. — Т. I–II; *Франко І.* До історії вірші на Україні // ЗНТШ. — Львів, 1900. — Т. ХХХІV; *Франко І.* Церковна поезія на Сході і Заході. Вступ до студій над Богогласником // ЗНТШ. — Львів, 1913. — Т. СХІІІ; *Щурат В.* Із студій над почаївським “Богогласником”. Квестві авторства і часу повстання деяких пісень. — Львів, 1908; *Яворский Ю.* Новые данные для истории старинной малорусской песни и вирши // Вестник Народного Дома. — Львов, 1921; *Гнатюк О.* Українська духовна барокова пісня. — Варшава; Київ, 1994.

с. 161 “Богогласник” — антологія духовних пісень. Видана в Почаєві 1790–1791 рр. Увійшло 248 віршів (з нотами). Джерелами пісень були Євангеліє, Псалтир, “Четві-Мінеї” Дмитрія Туптала, апокрифи. Основна маса пісень “Богогласника” анонімна, з акростихів установлено близько 40 авторів (Георгія Кониського, Дмитрія Туптала та ін.). У XIX — на початку XX ст. багато разів перевидавався, зокрема, у Почаєві (1800–1825), у Львові (1852, 1870), частинами в Почаєві (1800, 1806), у Перемишлі (1834), у Києві.

... одну надрукував д-р Франко в повнішій варіанті — йдеться про пісню “Св.Василій і Еваодій”, два варіанти якої І.Франко опублікував у часописі “Житє і Слово” (Львів, 1895. — Кн. II. — С. 215–216) у рубриці “Із уст народу”.

Я.М.

Співаник з початку XVIII в.

Публікується за виданням: *Грушевський М.* Співаник з початку XVIII в. // ЗНТШ. — Львів, 1897. — Т. XV. — С. 1–48; Т. XVII. — С. 49–98. Передрук зі збереженням первісної пагінації: Розвідки і матеріали до історії України-Руси. — Львів, 1897. — Т. 2.

Фрагменти автографу зберігаються у: Центральний державний історичний архів України у м.Львові (далі — ЦДАУЛ). — Ф. 401, оп. 1, спр. 46, арк. 97–99; спр. 49, арк. 44–47, 359–365, 378–383).

с. 175 ... П.Житецький використав кілька таких збірників для своєї праці про думи... — йдеться про розвідку: *Житецький П.* Мысли об украинских народных думах. — Киев, 1893.

... д.Нейман описав один співаник з кінця XVIII в. в “Киевской старине” — згадуваний М.Грушевським співаник опублікував український фольклорист та історик, співробітник журналу “Киевская старина” Нейман Цеслав (Чеслав) Гермогенович у розвідці: Малорусский песенник XVIII века (Из собрания рукописей Т.В.Кибальчича) // Киевская старина. — К., 1884. — № 5 (Май). — С. 153–158.

... тепер становить він власність о.Білинського — згодом цей співаник (рукопис Леонтія Ягольницького) його власник о.Петро Білинський, збирач українського фольклору, передав о.Антонові Петрушевичу. Зберігався збірник у “Музеї Петрушевича” в бібліотеці Народного Дому у Львові (ч. 135), сьогодні — у відділі рукописів Львівської наукової бібліотеки ім.Василя Стефаника НАН України.

с. 177 ... боротьбу саксонської партії з сторонництвом Лещинського — Лещинський Станіслав (1677–1766) — воєвода познанський. У 1704–1711 рр. зробив невдалу спробу

закопиту престол. У 1733 р. після смерті польського короля Августа II, спираючись на Францію та вплив князів Потоцьких, проголосив себе королем. Зазнавши поразки у політичній боротьбі, втік у Францію.

с. 179 ... *більше уваги звернули на неї: д-р Франко — про коляди, д[октор] Житецький в книжці про думи і Драгоманов в "Життю і Слові", 1895* — йдеться про праці: Франко І. Наші коляди. — Львів, 1890; Житецький П. Мысли об українских народных думах. — К., 1893; Драгоманов М. Матеріали для історії українських віршів. I. Вірші про речі церковні // Житє і слово. — Львів, 1894. — Т. 1. — С. 36–45; 436–451).

с. 243 ... *Сергія Грушевського* ... — Грушевський Сергій Федорович (1830–1901) — батько М. Грушевського, педагог, славіст. Закінчив Київську духовну академію, викладав у Переяславській семінарії, Холмській гімназії, був інспектором народних шкіл на Кавказі, автор статей з української етнографії та шкільних підручників ("Первая учебная книга церковнославянского языка" та ін.).

с. 244 ... *Федор [Грушевський]...* — Федір Васильович Грушевський (1791–1851) — дід М. Грушевського, священник. Народився у с. Худолівка. 1810 року висвячений у дячки і служив у с. Кожарка Чигиринського повіту в Михайлівській церкві. 30 серпня 1821 р. рукоположений на диякона в Хрестовоздвиженській церкві в Чигирині. З 1823 р. мешкав із родиною — з дружиною і сімома дітьми (батько М. Грушевського Сергій був четвертою дитиною в родині) в с. Забуяння, згодом у с. Ліси, де і помер.

Галицький варіант сієї широкорозповсюдженої пісні див. у Головацького II, с. 503 — йдеться про видання: Головацький Я. Народные песни Галицкой и Угорской Руси. Часть II. Обрядные песни. — М., 1878.

с. 247 ... *збірник Вересає в "Записках Юго-зап[адного] отд[еления] Географического общества", I, № 8* — йдеться про реферат М. В. Лисенка "Характеристика музыкальных особенностей малорусских дум и песен, исполняемых кобзарем Остапом Вересаєм", опублікований в "Записках Юго-Западного отделения императорского Русского географического общества" (К., 1874. — Т. 1).

Я.М.

Описі Ратенського староства з 1500–1512 рр.

Публікується за виданням: Грушевський М. Описі Ратенського староства в 1500–1512 рр. // ЗНТШ. — Львів, 1898. — Т. XXVI. — Кн. IV. — С. 1–40. Передрук зі збереженням первісної пагінації: Розвідки і матеріали до історії України-Руси. — Львів, 1900. — Т. 3.

Верстка друку з коректою М. Грушевського зберігається у: ЦДІАУЛ. — Ф. 401, оп. 1, спр. 48, арк. 1–10.

Описі Ратнівського староства початку XVI ст., за публікацією М. Грушевського, нещодавно були перекладені українською мовою у краєзнавчому збірнику, присвяченому історичній Ратнівщині: Денисенко В., Денисенко І. Ратнівщина. — Луцьк, 1998. — С. 304–336. Окрім згаданого видання, вийшло кілька робіт краєзнавчого характеру з інформацією про Ратнівщину, див.: Теодорович Н.И. Вольнь в описании городов, местечек и сел в церковно-историческом, географическом, археологическом и др. отношениях. — Почаев, 1903. — Т. 5: Ковельський уезд; Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся (Краєзнавчий словник від найдавніших часів до 1914 р.). — Вінніпег, 1984–1986. — Т. 1–2.

с. 259 ... *не чекаючи видання приготованої збірки інвентарів королівщини руських земель XVI в.* — проєкт не був реалізований, див. примітку до статті "Опись Львівського замку р. 1495".

... *з нагоди передачі староства новому державцю Миколаю Філіповському — коронний чашиник, краківський бурграбій; у 1513 р. відступив Тенчинському Ратненське староство, яке тримав в оренді ("державі") (Boniecki A. Herbarz polski. — Warszawa, 1902. — Т. V. — S. 282).*

... *з реєстрів дальших років (1501, 1502 і 1504, 1503 нема), з книги № 371 відділу, та інвентар 1512 р. (з книги № 9 IX відділу — сучасні архівні легенди документів: AGAD. — Archiwum Skarbu Koronnego. — Oddz. I. Ks. 37; Oddz. IX. Ks. 9.*

... люстрацію 1564 р., видану в II т. VII ч. "Архива Юго-Западной России" — див.: Архив Юго-Западной России. — К., 1890. — Ч. 7. — Т. 2. — С. 272–320.

... *Т. Любомирського в Bibliotece Warszawskiej (1855, II): Starostwo Rateńskie. Wyjątek z historii osad Wołoskich w Polsce* — Тадеуш Любомірський (Tadeusz Lubomirski) — польський історик, археограф, краєзнавець (1826–1908). У своєму некролозі, опублікованому у 1908 р., М. Грушевський писав про нього як про одного з найвизначніших представників польської "органічної" праці, що започатковував кредитні інституції, професійні організації, недільні школи, писав фахові підручники для ремісників тощо (*Грушевський М. Кн. Ян-Тадеуш Любомірський // ЗНТШ. — Львів, 1908. — Т. LXXXIV. — С. 183–184*). Ніхто з істориків і досі не виявив в цілості ті цікаві матеріали, що лягли в основу статті Т. Любомирського (Ратнівщина. — С. 25–26).

... *в інвентарів 1556 і 1592* — інвентарі Ратнівського староства XVI ст. див.: AGAD. — Archiwum Skarbu Koronnego. — Oddz. LVI. Ks. R 2843; Ks. R 2844.

... *люстрації 1564 і 1569 рр.* — див. публікації: Архив Юго-Западной России. — К., 1890. — Ч. 7. — Т. 2. — С. 272–320; Lustracja województw ruskiego, podolskiego i bełskiego 1564–1565. — Warszawa, 1992. — Т. 1. — S. 61–84 (люстрація 1565 р.); Жерела до історії України-Руси. — Львів, 1903. — Т. 7. — С. 43–61 (люстрація 1570 р.).

с. 260 *Полюддя, про котре оповідає нам в середині Х в. Константин Порфіроподийний* — коментар М. Грушевського зі згадкою про полюддя у його праці "Виймки з жерел до історії України-Руси", див. с. 74 нашого видання.

с. 261 ... *на руській праві* — про руське право див. коментар: *Грушевський М. Твори* у 50 томах. — Львів, 2003. — С. 500.

... *поміру ґрунтів ані було чути* — йдеться про введення в дію "Устави про волюки" (1557 р.).

Податки, взагалі дуже різнорідні й численні... бобровниче (to jest dochodu z blot — інв[ентар] 1556 р.), огорожне, возчениче... — у достатньо великому переліку назв податків, данин та повинностей немає більшості із згаданих М. Грушевським (*Zajda A. Nazwy staropolskich powinności feudalnych danin i opłat (do 1600 roku). — Warszawa; Kraków, 1979. — S. 88–207*), що ще раз засвідчує архаїчність суспільних відносин на Ратненщині.

... *татари під час свого нападу на Берестя 1500 р. спалили кілька сіл і в Ратенській волості* — Іван Франко у розвідці, опублікованій після його смерті, висловив думку, базовану на співставленні даних польських хроністів, про 1499 р. як рік нападу татар (*Франко І. Пісня про Коваленка // Зібрання творів у п'ятдесяти томах. — К., 1984. — Т. 42. — С. 425–426*). Про 1499 р. як рік двох татарських нападів писав і сучасний дослідник (*Дзира Я. Татарсько-турські напади на Україну XIII–XVI ст. за хроніками Бельських та Стрийковського // Український історико-географічний збірник. — К., 1971. — Вип. 1. — С. 92*).

Opidum Rathno — тепер районний центр Волинської області — Ратно. За археологічними даними, існував як укріплений центр у XII ст. (Історія міст і сіл Української РСР: Волинська область. — К., 1970. — С. 573; Ратнівщина. — С. 11). У 1440 р. місто отримує магдебурзьке право з впровадженням щорічного ярмарку на свято Трійці (Ратнівщина. — С. 21).

с. 262 *Villa Zasthawye* — тепер с. Застав'є Любомльського р-ну Волинської області.

с. 263 *Villa Dathyn* — тепер с. Датин Ратнівського р-ну Волинської області; перша згадка відноситься до XV ст. (Історія міст і сіл Української РСР: Волинська область. — К., 1970. — С. 600).

Villa Synow — тепер с. Синове Старовижівського р-ну Волинської області; існує з другої половини XV ст. (*Теодорович Н.И. Волинь. — С. 374*).

Villa Zamszany — тепер с. Замшани Ратнівського р-ну Волинської області; про нього див.: *Теодорович Н.И. Волинь. — С. 332–334*.

Rayovyszczze villa — тепер с. Яровище Старовижівського р-ну Волинської області; виступає вже у 1284 р. в Іпатіївському літописі під назвою Рай (*Цинкаловський О. Стара Волинь. — Т. 2. — С. 289–290*).

с. 264 *Villa Dubyczczno* — тепер с. Дубечне Старовижівського р-ну Волинської області.

с. 265 *Villa Vyeluncze* — тепер с. Велимче Ратнівського р-ну Волинської області (Теодорович Н.И. Вольнь. — С. 318–322; Історія міст і сіл Української РСР: Волинська область. — С. 599).

с. 266 *Villa Corthylyessy* — тепер с. Кортеліси Ратнівського р-ну Волинської області (Теодорович Н.И. Вольнь. — С. 336–337).

с. 268 *Villa Cremno* — тепер с. Кримне Старовижівського р-ну Волинської області.

Villa Thur — тепер с. Тур Ратнівського р-ну Волинської області (Теодорович Н.И. Вольнь. — С. 378–380).

с. 270 *Villa Zalyessy* — тепер с. Заліси Ратнівського р-ну Волинської області (Теодорович Н.И. Вольнь. — С. 331–332).

с. 271 *Antiqua Zalessy* — очевидно, тепер частина с. Заліси Ратнівського р-ну Волинської області.

с. 272 *Villa Szyrzcze* — тепер с. Жиричі Ратнівського р-ну Волинської області (Теодорович Н.И. Вольнь. — С. 325–327).

Villa Gluchy — тепер с. Глухи Старовижівського р-ну Волинської області.

с. 273 *Villa Samarowycze* — тепер с. Самари Ратнівського р-ну Волинської області (Теодорович Н.И. Вольнь. — С. 369–373).

Villa Szczodrohoszcz — тепер с. Щедрогір Ратнівського р-ну Волинської області; запис весільних та інших обрядових пісень див.: Теодорович Н.И. Вольнь. — С. 386–390.

с. 275 *Villa Vyothly* — тепер с. Ветли Любешівського р-ну Волинської області; перша згадка датується 1443 р.: Теодорович Н.И. Вольнь. — С. 184.

с. 279 *Villa Radosthow* — тепер село знаходиться на території Білорусі (Теодорович Н.И. Вольнь. — С. 350–351).

с. 280 *Villa Powyczyze* — тепер село знаходиться на території Білорусі (Цинкаловський О. Стара Волинь. — Т. 2. — С. 245).

М.К.

До історії “руського обряду” в старій Польщі

Публікується за виданням: Грушевський М. До історії “руського обряду” в старій Польщі // ЗНТШ. — Львів, 1899. — Т. XXVII. — Miscellanea. — С. 1–2. Передрук зі збереженням первісної пагінації: Розвідки і матеріали до історії України-Руси. — Львів, 1900. — Т. 3.

Автограф без закінчення зберігається у: Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі — ЦДАУК). — Ф. 1235, оп. 1, спр. 203, арк. 40–47 зв., 53–58 зв.

Важко сказати, чи входила дана публікація до якихось ширших проєктів Михайла Грушевського. Принаймні про його плани щодо дослідження історії Дрогобича нам невідомо (про внесок ученого у вивчення історії пізньосередньовічного міста див.: Тельвак В. Дрогобиччина в дослідженнях Михайла Грушевського // Дрогобицький краєзнавчий збірник. — Дрогобич, 1997. — Вип. II. — С. 160–164). Очевидно, аналізовані події в Дрогобичі в середині XVI ст. були складовою частиною загального зацікавлення історика становищем руської церкви в католицькій Польщі і показу нерівноправності українсько-польських релігійних відносин. Тема була продовжена (у тому числі й на рівні едиції джерел) у декількох наступних публікаціях. Згодом матеріал був використаний М. Грушевським для ілюстрації згаданих тенденцій в “Історії України-Руси”.

с. 292 ... із збірки актів Дрогобицького староства, владженої 1568 р. (Московський архів Міністерства справедливості, відділ Литовської метрики, IV B, № 22) — йдеться про рукописну збірку актів, долучену до інвентарю Дрогобицького староства 1568 р., який був учинений після смерті дрогобицького і самбірського старости Я. Стажеховського. Додаток (назва в оригіналі “Privilegius Oppidi Drohobicz”) є копіарієм привілеїв Дрогобича. Тепер зберігається у Варшаві — AGAD. — Zw. Metryka Litewska. — Dz. IV B. — № 22. — К. 517–527.

... аби місцеві русини не виставляли собі церкви в місті... — до середини XVI ст. руські церкви Дрогобича розміщувалися лише на передмістях (середмістя, за магдебурзьким

правом, виникло на зламі XV—XVI ст.). Церква, боротьба за побудову котрої ілюструється в статті, була, зрозуміло, спочатку безіменною. Після побудови її посвятили титулом Св. Трійці. Останнім часом вона досить точно локалізується у районі Малого Ринку (див.: *Тимошенко Л.* Давня дрогобицька церква Святої Трійці // Сакральне мистецтво Бойківщини. Шості наукові Драганівські читання. Збірник статей. — Дрогобич, 2003. — С. 51—58). Храм проіснував (у XVIII ст. — як деканський) до 1820 р., після чого церква була перенесена до покармелітського монастиря.

... *д-р Папе...* — Фридерик Папе (4.06.1856 — 20.10.1940) — польський історик, бібліотекар Оссолінеуму, редактор “Kwartalnik Historyczny” (1904—1905), директор Ягеллонської бібліотеки (1905—1926), дослідник історії Польщі доби Ягеллонів.

Король Жигимонт обіцяє дрогобицьким католикам, що ніколи не дозволить збудувати в Дрогобичі руської церкви, 21 квітня 1540 р. — оригінал привілею на пергамені зберігався в XIX ст. в архіві дрогобицького магістрату, за яким він був опублікований Ф. Гонткевичем у збірці дрогобицьких міських актів (*Cątkiewicz F.* Z archiwum Drohobycza. Zbiór przywilejów, aktów granicznych, lustracji, memoriałów i t. p. — Drohobycz, 1906. — № XXIII. — S. 71). Сучасне місцезнаходження джерела не з'ясоване. Очевидно, М. Грушевський не знав про існування оригіналу і публікував його за копією (AGAD. — Tzw. Metryka Litewska. — Dz. IV B. — № 22. — K. 521 zv.). Україномовний переклад джерела подано: Боротьба Південно-Західної Русі і України проти експансії Ватикану та унії (X—початок XVII ст.). Збірник документів і матеріалів. — К., 1988. — № 67. — С. 69; *Тимошенко Л., Царьова Н.* Документи до історії міжконфесійних стосунків у Дрогобичі в XVI ст. // Дрогобицький краєзнавчий збірник. — Дрогобич, 1997. — Вип. II. — С. 23—24.

Л. Т.

До історії “русського обряду” в давній Польщі

Публікується за виданням: *Грушевський М.* До історії “русського обряду” в давній Польщі // ЗНТШ. — Львів, 1899. — Т. XXX. — Miscellanea. — С. 1—5. Передрук зі збереженням первiсної пагінації: Розвідки і матеріали до історії України-Руси. — Львів, 1902. — Т. 4.

с. 294 *З поводу моєї замітки в XXVII т. “Записок”...* — див. коментарі до статті “До історії “русського обряду” в старій Польщі”. Продовжуючи тему міжконфесійних стосунків у Дрогобичі в середині XVI ст., М. Грушевський, полемізуючи з А. Прохаскою, навіть нові джерельно аргументовані свідчення на користь його концепції. 1906 р. дослідник опублікував ще один документ, що стосується предмету дискусії: привілей Сигізмунда Августа від 07.06.1555 р., за яким новозаснована церква прилучалася до замиського храму Св. Юрія: *Грушевський М.* Матеріали до історії суспільно-політичних і економічних відносин Західної України // ЗНТШ. — Львів, 1906. — Т. LXIX. — С. 123—124. У дискусії істориків у 1899 р. документ не згадувався.

... *д-р Антоній Прохаска, звісний польський археограф, кустош Львівського крайового архіву* — відомий польський історик та археограф Антоній Прохаска (13.05.1852—23.09.1930) у 1878—1929 рр. працював у Крайовому архіві Актів гродських і земських у Львові, займав посаду керівника. Автор чисельних публікацій з історії середньовічної Польщі та Литви. А. Прохаска не займався спеціально історією Дрогобича, хоча тема прикарпатських міст доби пізнього середньовіччя його завжди приваблювала (найвідоміша монографія присвячена історії Стрия: *Prochaska A.* Historia miasta Stryja. — Lwów, 1926). У декількох невеликих публікаціях та в згаданій монографії він торкався повстання 1648 р. у Дрогобичі. Дослідник відомий також своїми вагомими розвідками про релігійну боротьбу на Перемишчині в XVI ст. (найбільш цитована праця: *Prochaska A.* Z dziejów unii Brzeskiej // Kwartalnik Historyczny. — Lwów, 1896. — Т. X. — S. 522—576), проте вони вирізнялися етноконфесійною заангажованістю та упередженістю, що відзначали С. Рудницький та І. Франко (див.: *Тимошенко Л.* Життєпис та діяльність перемишльського єпископа Михайла Копистенського // Київська старовина. — К., 2003. — № 1. — С. 134). На односторонність публікації А. Прохаскою документальних матеріалів про перемишльського єпископа Михайла Копистенського вказував М. Грушевський: *Грушевський М.* Історія України-Руси. — Т. V. — К., 1994. — С. 571.

с. 296 ... разом з облятою сеї грамоти в дрогобицьких магістратських книгах, видрукуваних проф. Шараневичем — Ізидор Шараневич (16.02.1829 — 03.12.1901) — український історик, археолог, професор Львівського університету. У цитованій праці “Rzut oka na beneficya kościoła ruskiego za czasów Rzeczypospolitej polskiej pod względem historyi, a przedewszystkiem o stosunku świeckiego duchowieństwa ruskiego w Galicyi do ziemi w tym okresie przez Dra Lzydora Szaraniewicza” (Lwów, 1875) дослідник використав втрачену пізніше книгу міських актів Дрогобича (т. XXV), у яких згадуються найдавніші ерекційні грамоти Сигізмунда I для дрогобицьких церков, а також акти 1555 р. для новозаснованої церкви Св. Трійці. І. Шараневич уперше в науковій літературі з’ясував питання про найдавніші фундаційні документи дрогобицьких церков, а також оприлюднив імена дрогобицьких священиків.

с. 297 Кор[оль] Дингмонт Август наказує дрогобицькому старості Яну Старжеховському спинити будову руської церкви в Дрогобичі. 20 січня 1555 р. — документ опубліковано за облятою в перемиських городських актах. Місцезнаходження оригіналу досі не з’ясоване. У перекладі українською мовою документ опублікований: Тимошенко Л., Царьова Н. Документи до історії міжконфесійних стосунків у Дрогобичі в XVI ст. // Дрогобицький краєзнавчий збірник. — Дрогобич, 1997. — Вип. II. — С. 24.

с. 298 З актів дотичних спорів... виходить, що вже в 1514 р. було їх три ... а з акта 1535 р. виходить, що існувала четверта церква теж парафіяльна... — йдеться про найдавніші дрогобицькі передміські церкви Св. Юрія, Св. Параскеви та Воздвиження Чесного Хреста, які збереглися до нашого часу. Згадувана четверта безіменна церква досі не локалізована. З середини — другої половини XVI ст. у Дрогобичі (також на передмісті) з’явилася церква Пречистої Богородиці (про топографію давніх дрогобицьких церков див.: Тимошенко Л. Проблеми історичної топографії та планувально-просторового розвитку давнього Дрогобича. Цикл культурологічних бесід. — Бесіда 8. — Дрогобич, 2004).

... межі духовними названих вище церков Святоюрської та Спаської... — можливо, під титулом Спаської церкви розуміється назва Воздвиження Чесного Хреста. До слова, в джерелах йдеться про конфлікт між священиками церков Святого Юрія і Чесного Хреста. Церква Преображення (Св. Спаса) постала в Дрогобичі на зламі XVII—XVIII ст. і розміщувалася на іншому передмісті.

с. 300 Справа скінчилася добровільною угодою перед дрогобицьким старостою — цитовану далі угоду вперше навів у згаданій праці І. Шараневич. Укладена 24.01.1556 р. “між міщанами міста Дрогобича, тобто римського послушенства з Руссю грецького послушенства”, вона сприяла компромісу у справі побудови церкви Св. Трійці. Джерело опубліковане: Księga radziecka miasta Drohobycza 1542—1563. Z papierów pośmiertnych ś.p. Stefana Sochaniewicza, wydała Helena Polackówna // Zabytki Dziejowe. — Wydanie Tow. Nauk. we Lwowie. — T. IV. — Z. 1. — Lwów, 1936. — № 221. — S. 85—86.

Л. Т.

До питання про правно-державне становище київських князів XV в.

Дві грамоти в[еликого] кн[язя] Казимира з часів київського князя Олелька

Публікується за виданням: Грушевський М. До питання про правно-державне становище київських князів XV в. Дві грамоти в[еликого] кн[язя] Казимира з часів київського князя Олелька // ЗНТШ. — Львів, 1899. — Т. XXXI—XXXII. — С. 1—4. Передрук зі збереженням первісної пагінації: Розвідки і матеріали до історії України-Руси. — Львів, 1902. — Т. 4. Коротку анотацію цієї статті німецькою мовою див.: Hrushevskij M. Zur Frage über die staatrechtliche Stellung der Kijever Fürsten des XV Jahrh. // ЗНТШ. — Львів, 1899. — Т. XXXI—XXXII. — С. 17.

Автограф зберігається у: ЦДІАУК. — Ф. 1235, оп. 1, спр. 200, арк. 5—9 зв.

Питання, підняте М. Грушевським у цій документальній публікації, ще й досі не дістало задовільного вирішення через обмеженість джерельного матеріалу, яким оперують дослідники. Найвизначніший дослідник цієї доби П. Г. Клепатський не погодився з висновками Грушевського, вказавши на те, що наведений ним факт має поодинокий характер, і протиставив йому інший випадок, коли князь Семен Олелькович, розгнівавшись, позбавив київських бояр

Доротичів їхньої спадкової "отчизни", через що вони були змушені переселитися на Волинь (див.: Русская историческая библиотека. — СПб, 1903. — Т. 20. — Ст. 1190—1192; *Клепацкий П.Г.* Очерки по истории Киевской земли. — Одесса, 1912. — Т. I: Литовский период. — С. 72—74). Звернемо також увагу на обійдений увагою науковців документ — надрукований майже століття тому декрет Сигізмунда III (1613 р.), де згадуються два "листки" Казимира: перший, "писаний до князя Александра Володимировича, аби землі у воеводстве Киевском над рекою Ушею лежачие Гриню Пашиничу и Макару Волковичу привернул (передав — *О.Р.*)", і другий, з підтвердженням цього надання (Архив Юго-Западной России. — К., 1907. — Ч. 8. — Т. 5. — № 150. — С. 388—389). Характерно, що дати видачі цих "листів" (19 травня і 24 вересня 1453 р.) і документів зі справи Івашка Юршича (19 травня і 21 вересня 1453 р.) майже збігаються. Відтак, є підстави говорити про колективне звернення до Казимира кількох київських бояр, покритвджених Олельком. Організація такої "депутатції" вказує на те, що йшлося, найвірогідніше, про одиничний випадок, і втручання великого князя литовського у київські справи не мало регулярного характеру. До того ж у прикладі, наведеному Грушевським, Олелько лише з другого разу виконав Казимирову волю; тож, очевидно, на теренах свого князівства він почувався як цілком самостійний правитель.

с. 301 ... династії Володимира Ольгердовича — Володимир Ольгердович (помер після 1398 р.) перший литовський князь, що посів Київський стіл (60-ті рр. XIV ст.). Втрапив його у 1394 р., доставши натомість Копил (поблизу Слущька). Насадки Володимира Ольгердовича повернули собі Київський уділ, де князували упродовж 1440—1470 рр.

... Казимира — Казимир IV Ягеллончик (1427—1492) — великий князь литовський (1440—1492) і король польський (1447—1492). У 1440 р. повернув Олелькові уділ його батька Володимира Ольгердовича.

с. 302 ... "пана Юрші" — Юрша обіймав посаду київського воеводи у 1436—1438 рр.; перед тим був старостою луцьким, після цього, у 1441—1442 рр. — старостою кременецьким (Urządnicy województw kijowskiego i czernihowskiego XV—XVIII wieku: Spisy (=Urządnicy dawnej Rzeczypospolitej XII—XVIII wieku: Spisy. — Т. 3. — Zesz. 4). — *Kórník*, 2002. — S. 65, 282.

... з руки Свидригайла — Свидригайло (бл. 1373—1452) — великий князь литовський 1430—1432 рр. Після узурпації його влади Сигізмундом Кейстутовичем розгорнув проти нього боротьбу, яка перетворила Велике князівство Литовське на терен виснажливої громадянської війни.

О.Р.

Матеріали до історії козацьких рухів 1590-х рр.

Публікується за виданням: *Грушевський М.* Матеріали до історії козацьких рухів 1590-х рр. // ЗНТШ. — Львів, 1899. — Т. XXXI—XXXII. — С. 1—30. Передрук зі збереженням первісної пагінації: Розвідки і матеріали до історії України-Руси. — Львів, 1902. — Т. 4. Коротку анотацію цієї статті німецькою мовою див.: *Hruševskij M.* Beiträge zur Geschichte der Kozaken Aufstände von. J. 1595/1596 // ЗНТШ. — Львів, 1899. — Т. XXXI—XXXII. — С. 20.

Автограф зберігається у: ЦДІАУК. — Ф. 1235, оп. 1, спр. 166, арк. 1—11 зв.

Праця була призначена для виголошення на XI археологічному з'їзді, що відбувся в Києві у 1899 р. 28 червня 1899 р. історик реферував цю працю на засіданні історико-філософської секції НТШ. Однак ще раніше, 14 червня, відбулося спільне засідання філологічної та історичної секцій у справі археологічного з'їзду. Засідання схвалило рішення не брати участь у з'їзді, якщо "українсько-руська мова не буде допущена до рефератів"; самі ж реферати вирішено видрукувати в окремому томі "Записок НТШ" (З Товариства // ЗНТШ. — Т. XXXI—XXXII. — С. 3). Див. публікацію "Передніх слів" до двох томів "Записок НТШ", де були надруковані ці реферати (с. 352—355 нашого видання).

Поза тим, що дана публікація призначалася для Київського археологічного з'їзду, вона, виходячи із задумів історика, мала увійти до запропонованого ним до видавничих планів Археографічної комісії НТШ тому під назвою "Акти метрики Литовської і Руської

(Московського архіву Міністерства справедливості) для історії Київщини, Брацлавщини, Волині, України Лівобічної XV і XVI ст." (*Грушевський М.* Про видання джерел до історії українсько-руської // *Едиційна археографія в Україні у XIX—XX ст.* Плани, проекти, програми видань. — К., 1993. — Вип. 1. — С. 152).

Методика видання документів відповідала археографічним вимогам кінця XIX ст. М. Грушевський розкривав скорочення за допомогою дужок, поділяв документи за найбільш чітко вираженими частинами їх формуляра, відзначав особливості паперу та самого тексту. Пропущені слова історик реконструював за допомогою ламаних дужок. Документи, опубліковані у "Матеріалах", використані ним у десяти різних фрагментах його головної праці (*Грушевський М.* Історія України-Руси. — К., 1995. — Т. VII. — С. 171, 176, 185, 215, 216, 223, 234, 287, 302, 581).

Сучасне місцезнаходження документів: Российский государственный архив древних актов. — Ф. 389: Литовская метрика. — Оп. 1. — Д. 200. — Л. 62—62 об.; Д. 201. — Л. 52—53, 76 об.—77, 83—83 об., 93—98, 100 об.—101, 103 об.—105, 107—110 об., 127 об.—128 об., 150 об.—151, 151 об.—152, 158—158 об.

с. 305 ... так званої Руської метрики... — Руська (Волинська) метрика — вписово-декретові книги королівської канцелярії Речі Посполитої щодо чотирьох українських воеводств — Київського, Волинського, Брацлавського та Чернігівського. Вони велися окремим "руським" персоналом цієї канцелярії протягом 1569—1673 рр. (див.: *Кулаковський П.* Канцелярія Руської (Волинської) метрики 1569—1673 рр. Студія з історії українського регіоналізму в Речі Посполитій. — Львів; Острог, 2002; *Кеннеді Грімстед П.* Руська серія Коронної метрики // Руська (Волинська) метрика. Регести документів Коронної канцелярії для українських земель (Волинське, Київське, Брацлавське, Чернігівське воеводства 1569—1673). — К., 2002. — С. 27—213).

... Московського архіву Міністерства справедливості... — був започаткований у Москві в 1852 р. як архів історичний; у Петербурзі ж існував Петербурзький архів Міністерства юстиції, що був архівом діючої установи. Московський архів Міністерства юстиції (далі — МАМЮ) був створений завдяки об'єднанню трьох самостійних архівів, що знаходилися при московських департаментах Сенату: Розрядно-Сенатського, Московського державного архіву старих справ й Архіву попередніх вотчинних справ. Після судової реформи 1864 р. до МАМЮ надійшли архіви місцевих установ XVII—XVIII ст. МАМЮ був попередником сучасного Російського державного архіву давніх актів (РГАДА) (Центральний державний архів древних актів СССР. Путеводитель: В 4 т. — М., 1991. — Т. 1. — С. 25, 28—29). Руська (Волинська) метрика потрапила до МАМЮ разом з фондом Литовської метрики в 1887 р.

... в книзі L (по теперішній нумерації II) — йдеться про номер книги, даний їй метрикантом Стефаном Казимиром Ганкевичем у своєму описі книг королівської канцелярії середини 1660-х — початку 1670-х рр. — "Синописі" (L). Після переміщення книг Руської (Волинської) метрики до Росії метриканти Зельверович та С. Пташицький присвоїли їй архівний номер "11".

... акти королівського — асесорського чи задворного суду... — задвірний суд — суд, що діяв у місцях перебування та під головуванням короля. У процесі розвитку цього суду виокремилися чотири суди, що вважалися королівськими, — асесорський, реляційний, сеймовий та референдарський. З них асесорський зберігав найбільшу подібність до старого задвірного суду, тому його часто називали "задвірним" (*Wóźniakowa M.* Sąd asesorski koronny (1537—1795). Jego organizacja, funkcjonowanie i rola w dziejach prawa chełmińskiego i magdeburskiego w Polsce. — Warszawa, 1990. — S. 22—25, 37—47).

... Станіславу Жолкевському... — Станіслав Жолкевський на час повстання С. Наливайка був польним гетьманом (1588—1618) та львівським каштеляном (1590—1608). Згодом став київським воеводою (1608—1618), великим коронним гетьманом та коронним канцлером (1618—1620). Загинув у битві на Цецорі (*Prochaska A.* Hetman Stanisław Żółkiewski. — Warszawa, 1927).

... битву під Білою Церквою... — йдеться про битву війська С. Жолкевського з козаками поблизу урочища Гострий Камінь, яка відбулася на початку квітня 1596 р. Битва не

принесла С.Жолкевському сподіваних результатів — козаки зуміли відірватися від ворога й відступити спочатку до Трипілля, а потім Переяслава (*Леп'явко С.* Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. — Чернівці, 1996. — С. 204–206).

... *облогу під Лубнами* — облога козацького табору біля Солониці розпочалася 22–24 травня й завершилася 6 червня 1596 р. видачею козаками своїх ватажків С.Наливайка, М.Шаули та Шостака (*Леп'явко С.* Козацькі війни. — С. 209–214).

... на *"Шоломиць"* — йдеться про річку Солоницю — ліву притоку Сули, де відбулася вирішальна битва між урядовими та козацькими військами у 1596 р.

... *Гейденштайна...* — Рейнольд Гейденштейн (1556–1620) — польський історик, дипломат, королівський секретар (1581–1612). Написав ряд праць, у яких широко використав офіційні документи, що надходили й зберігалися у королівській канцелярії. Козацькі рухи 1590-х рр. відображені у його праці "Regum Polonicarum ad excessu Sigismundi Augusti libri XII". У XIX ст. праця Р.Гейденштейна була перекладена польською мовою (див. *Hejdensztejn R.* Dzieje Polski od śmierci Zygmunta Augusta do roku 1594. — Petersburg, 1857. — Т. II) (*Nehring W.* О зыци і рismach Reinholda Heidensteina. — Poznań, 1862; *Ковальський Н.П., Мыщук Ю.А.* Рейнольд Гейденштейн и его известия об освободительной борьбе украинского народа во второй половине XVI в. // Вопросы германской истории и историографии: Сб. науч. тр. — Днепропетровск, 1976. — С. 124–139; *Леп'явко С.* Польські хроніки І.Бельського і Р.Гейденштейна про повстання 1594–1596 рр. на Україні // Україна і Польща в період феодалізму. Зб. наук. пр. — К., 1991. — С. 60–73).

... *Бельського* — Йоахим Бельський (1540–1599) — польський історик, син хроніста Мартина Бельського, секретар Сигізмунда III. Відредагував та видав у Кракові в 1597 р. хроніку свого батька "Kronika polska Marcina Bielskiego, nowo przez Joachima Bielskiego, syna jego wydana". Значно пізніше, у 1851 р., побачила світ його праця, у якій висвітлювалися події кінця 1580 — 1590-х рр., у тому числі й козацькі повстання — "Joachima Bielskiego Dalszy ciąg Kroniki polskiej, zawierającej dzieje od 1587 do 1598 r." (*Леп'явко С.* Польські хроніки. — С. 60–73).

с. 306 ... *Лобода мусив бути багатим чоловіком* — достеменно відомо, що до 1596 р. Григорій Лобода володів двома селами у Київському воєводстві — Сошники й Салків, які 4 травня 1596 р. кадуковим правом отримав київський зем'янин Лаврин Лозка (див.: *Кулаковський П.* Нові матеріали до історії козацьких рухів 1590-х рр. // Архіви України. — 1995. — № 4–6. — С. 64, 66).

... *жовнір Коморовський* — Еразм Коморовський — жовнір, учасник експедицій у Молдову та проти татар у часи правління Стефана Баторія й Сигізмунда III. За проханням коронного гетьмана Яна Замойського він отримав кадукові привілеї на майно Матвія Шаули і Саська. Невідомо, чи йому вдалося фактично отримати це майно. Декрету асесорського суду, опубліковані М.Грушевським, схиляють радше до негативної відповіді. Ймовірно, саме тому він разом із Станіславом Лисаковським отримав право збирати подимне з Київського воєводства у 1596 р., а в травні 1598 р. їм було надане таке ж право терміном на 5 років (РГАДА. — Ф. 389. — Оп. 1. — Д. 201. — Л. 99 об.—100 об.; Д. 202. — Л. 3 об.—4).

... *покірного Байзузи (Listy St. Żółkiewskiego, ч. 60)* — автор має на увазі Тихона Байзузу, брацлавського зем'янина, який очолював лояльно налаштованих щодо уряду Речі Посполитої козаків. М.Грушевський посилається на лист Т.Байзузи до С.Жолкевського від 15 листопада 1598 р. (див.: *Listy Stanisława Żółkiewskiego.* — S. 87–90). Ширше стосунки прихильників Полоуса та Т.Байзузи історик висвітлює у своїй головній праці (*Грушевський М.* Історія України-Руси. — К., 1995. — Т. VII. — С. 241–246).

... *королівський секретар Флоріан Олешко* — Флоріан Олешко — руський писар королівської канцелярії (1583–1619), королівський секретар (1590–1628), володимирський війський (1601–1628), неодноразовий посол до Криму. Налігав до довірених слуг коронного канцлера й гетьмана Яна Замойського (див.: *Кулаковський П.* Канцелярія Руської (Волинської) метрики. — С. 147–152).

... *"козакування" інкримінувалося від останньої конституції про козаків — 1590 р.* — йдеться про затверджену 19 квітня сеймом 1590 р. конституцію "Порядок щодо пизовців та України". Документ мав на меті поставити під урядовий контроль козаків, що

знаходилися на Низу, тобто Запоріжжі (Volumina legum Regni Poloniae et Magni Ducatus Lituaniae ab anno ad annum 1780 / Ed. J. Ohrysko. — Petersburg, 1859. — Т. II. — С. 310; детальний аналіз цієї конституції подає: *Леп'явко С.* Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561–1591). — Чернігів, 1999. — С. 178–179).

с. 307 Документ сей передав я д. Каманіну, що й видрукував його в своїй збірці: Матеріали по історії казачого землевладення в VIII [т.] “Чтений” Київ[ського] іст[оричного] тов[ариства], ч. 2 — Каманін Іван Михайлович (1850–1921) — історик, археограф, працював у Центральному архіві давніх актів у Києві. За його інформацією королівський привілей від 4 жовтня 1571 р. козаку-зем'янину Омелянові Івановичу на “уходну” землю Сівер біля р. Ворскли та його потвердження 1574 р. дійсно надійшли від М. Грушевського (*Каманін І. М.* К вопросу о казачестве до Богдана Хмельницкого // ЧИОНА. — К., 1894. — Кн. VIII. — Отд. 2. — С. 85). І. Каманін, враховуючи ідентичність основної частини формулярів обох документів, опублікував перший документ повністю, а його потвердження справедливо згадав лише побіжно (див.: *Каманін І. М.* Матеріали по історії казачого землевладення (1494–1668 гг.) // ЧИОНА. — К., 1894. — Кн. VIII. — Отд. III. — С. 11–13).

Правда, в тій же Руській метриці знайшлося королівське надання Баришполя і селища Іванківського якомусь Войтіху Чановицькому за службу на Україні, з 1590 р., потверджене 1593 р. його стрієчному брату — автор має на увазі потвердний привілей Чановицьким на Баришпіль та селище Іванівське, що вийшов з королівської канцелярії 10 травня 1593 р. (РГАДА. — Ф. 389. — Оп. 1. — Д. 200. — Л. 104–105). Причетність В. Чановицького “до козацьких осіб”, у чому сумнівався М. Грушевський, була доведена С. Леп'явко (*Леп'явко С.* Козацькі війни. — С. 48).

Сей документ входить в зібрану мною колекцію актів до історії колонізації Подніпров'я в 2-й пол[овині] XVI в. — про підготовку цієї публікації історик тут заявив вперше. Однак документи, що стосувалися цієї тематики, збирав ще від 1892 р. Проект залишився нереалізованим. М. Грушевському вдалося лише опублікувати окремі документи на сторінках “Записок НТШ”. Згаданий документ залишився неопублікованим.

с. 308 ... перед білоцерківським старостою... — староста — урядник, що володів державною волостю з центром у замку. Білоцерківським старостою з 1593 до 1620 р. був князь Януш Острозький (*Chlapowski K.* Starostowie w Małopolsce 1565–1668 // Spółeczeństwo staropolskie. — Warszawa, 1986. — Т. IV. — С. 148).

... Адам Вишневецький... — князь Вишневецький Адам Олександрович (помер 1622 р.) — власник Брагинської волості на Київщині, прихильник Лжедмитра I, учасник інтервенції на територію Московської держави на початку XVII ст. (*Bobński W.* Województwo kijowskie w czasach Zygmunta III Wazy. Studium osadnictwa i stosunków własności ziemskiej. — Warszawa, 2000. — С. 117).

с. 309 Недавно д. Істомін надрукував документ... — Істомін Ф. П. — київський історик, співпрацював з Історичним товариством імені Нестора Літописця. М. Грушевський має на увазі його замітку “Матеріали для біографії “друкара” Тимофея Александровича” (ЧИОНА. — 1898. — Кн. XII. — Отд. III. — С. 24–33).

... я доводив у своїх “Причинках до історії козащини” в XXII т. “Записок” (с. 4–6) — автор має на увазі свою рецензійну статтю, див.: *Грушевський М.* Примітки до історії козащини з поводу книжки: Бесіди про часи козацькі на Україні // ЗНТШ. — Львів, 1898. — Т. XXII. — С. 1–14.

П. К.

Кілька документів з життя Забузької Русі XVI в.

Публікується за виданням: *Грушевський М.* Кілька документів з життя Забузької Русі XVI в. // ЗНТШ. — Львів, 1899. — Т. XXVIII. — Miscellanea. — С. 1–10.

Автограф зберігається у: ЦДІАУК. — Ф. 1235, оп. 1, спр. 199, арк. 27–30 зв.

Сучасна архівна легенда документів: Російський государственный архив древних актов. — Ф. 389: Литовская метрика. — Оп. 1. — Д. 201; Д. 216–217.

с. 333 ... *кілька документів, що я подибав у т. зв. Руській метриці* — про Руську (Волинську) метрику див. коментар на с. 600.

... *м. Воїна й сусіднього села Рудна* — як місто Воїн існував вже у давньоруські часи, проте магдебурзьке право і формально статус міста отримав тільки у XVI ст. (Słownik geograficzny. — Warszawa, 1893. — Т. XIII. — С. 736; Довженок В.И., Гончаров В.К., Юра Р.О. Древньоруське місто Воїнь. — К., 1966). Тепер містечко Wohyn та село Rudno знаходяться на території Польщі.

... *Четя-Мінея 1489 р., що належала в XVII в. війській церкві* — Четь-Мінеї — твори церковно-історичної та духовно-учительної літератури, в яких за порядком місяців і днів кожного місяця викладається оповідання про життя святих православної церкви (Християнство. Енциклопедический словарь. В 3-х томах. — М., 1995. — Т. 2. — С. 112).

... *сусідні села: Деревично, Виски і Березовий Кут* — тепер села Derewiczna, Wizki, Brzozowy Kat, що знаходяться на території Польщі.

... *з волоки* — головна поземельна міра у Великому князівстві Литовському та Польщі; після "Устави про волоки" 1557 р. волока подекуди називалася ланом і дорівнювала 30, а пізніше 33 моргам (Горбачевский Н. Словарь древнего актового языка северо-западного края и Царства Польского. — Вильна, 1874. — С. 385—386).

... *вкажемо й володимирського єпископа, не заведеного в дотеперішні реєстри, — Йосифа...* — мається на увазі владика Йосиф (Борзобогатий Красненський), що перебував на єпископстві з 1550 по 1565 р. (Блажейовський Д. Ієрархія Київської церкви (861—1996). — Львів, 1996. — С. 211).

с. 334 ... *фундація братства при церкві Спаса в Любліні* — про Люблінське братство писали: Лонгинов А.В. Памятники древнего православия в Люблине: православный храм и существовавшее при нем братство. — Варшава, 1883; Клименко П.В. Записова книга Люблінського Спаського братства 1551—1637 рр. // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. — К., 1929. — Т. 21—22. — С. 297—310.

... *на взірць братств Львівського, Віленського й Берестейського* — Львівське та Віленське братства мали статус ставропігійних, тобто незалежних від юрисдикції місцевих єпископів; але, як показує публікований М. Грушевським статут Люблінського братства, воно подібне до Берестейського братства підлягало владі місцевого єпископа; таке рішення перед наданням привілею братству 28 червня 1594 р. було прийняте синодом єпископів у Бересті 24 червня 1594 р. (Monumenta confraternitatis Stauropigianae Leopoliensis. — Leopoli, 1895. — Р. 516—519).

М.К.

Передмова [до т. I "Етнографічного збірника"]

Публікується за виданням: Грушевський М. Передмова // Етнографічний збірник / За ред. М. Грушевського. — Львів, 1895. — Т. 1. — С. VII—VIII.

У томі вміщено: Різдвяні святки в станиці Павлівській Єйського oddілу, на Чорноморі, подав М. Крамаренко (с. 1—24); Галицькі народні казки, в Берліні, пов[іту] Брідського із уст народа списав Осип Роздольський, впорядкував і порівняння подав д-р Іван Франко (с. 1—96) та Покажчик казочних і інших мотивів, ужитих в казках, зладив д-р Ів. Франко (с. 97—120); Українські людські вигадки, зібрані Опанасом Шимченком (с. 1—28); Програма для збирання відомостей про українсько-руський край і нарід, уложена членами Наукового товариства імені Шевченка (с. 1—16).

Серія видань Етнографічної комісії (заснована 1898 р.) "Етнографічний збірник" продовжувалась з 1895 до 1929 р. — вийшло друком 40 томів. Редагували видання М. Грушевський, І. Франко, В. Гнатюк (22 томи), С. Людкевич та ін. Етнографічна комісія також видавала "Матеріали до українсько-руської етнології" (22 томи) та ін.

с. 343 ... *час існування Київського географічного товариства...* — йдеться про короткотривалу діяльність у Києві в 1873—1896 рр. Південно-західного відділення Російського імператорського географічного товариства ("Юго-западного отделения Русского императорского географического общества"); у роботі відділення брали участь визначні українські

вчені та суспільні діячі В. Антонович, П. Чубинський, М. Драгоманов та ін.; детальніше див.: *Дорошенко Д. І.* Огляд української історіографії. — К., 1996. — С. 136–140.

... *новозаснований українсько-руський "вісник літератури, історії й фольклору" — "Житє і Слово" д-ра Ів. Франка* — часопис "Житє і Слово" виходив щодвамісяці упродовж 1894–1897 рр. під редакцією І. Франка. На сторінках часопису публікувалися белетристичні твори, літературна критика, матеріали з історії, етнографії та фольклору (*Баб'як П.* "Житє і Слово": систематичний покажчик змісту. — Львів, 1968).

... *тимчасову редакцію прийняв на себе нижчепідписаний* — М. Грушевський був редактором двох перших томів "Етнографічного збірника" у 1895–1896 рр.; В. Гнатюк пізніше писав, що перший том "Етнографічного збірника" фактично зредагував І. Франко, а другий — він та І. Франко: *Гнатюк В.* Наукове Товариство ім. Шевченка у Львові // Літературно-науковий вістник. — Львів, 1925. — Т. 86. — Кн. 3. — С. 176.

М.К.

Передмова [до т. II "Етнографічного збірника"]

Публікується за виданням: *Грушевський М.* Передмова // Етнографічний збірник / Під ред. М. Грушевського. — Львів, 1896. — Т. II. — С. III.

У томі вміщено: Лірники: лірницькі пісні, молитви, слова, звістки і т. ін. про лірників повіту Бучацького. Зібрав у вересні 1895 р. Володимир Гнатюк (с. 1–73); Замітки етнографічні з Угорської Руси, написав Юрій Жаткович (с. 1–38); Чорноморські народні казки й анекдоти, зібрав Митрофан Дикарів (с. 1–50). Подано покажчики предметів і мотивів, ужитих в казках і анекдотах. У томі також вказано на коректорські помилки попереднього т. I.

с. 345 ... *д. Володимиром Гнатюком* — Володимир Гнатюк (1871–1926) — визначний український етнограф; з 1901 р. — секретар, а з 1916 р. — голова Етнографічної комісії НТШ; з 1900 р. редактор усіх видань Комісії, в т. ч. "Етнографічного збірника" (ширше про нього: *Яценко М. Т.* Володимир Гнатюк: життя і фольклористична діяльність. — К., 1964; Володимир Гнатюк: бібліографія друкованих праць. — Едмонтон, 1987; Роль Володимира Гнатюка у розвитку української національної культури: Зб. пр. — Тернопіль, 1991).

... *в збірниках Вересая, Головацького, в "Богогласнику" і ін.* — йдеться про видання: Кобзар Остап Вересай, его музыка и исполняемые им народные песни. — К., 1784 (= Записки Юго-западного отдела имп. Русского географического общества, т. 1 (1873)); *Головацький Я.* Народные песни Галицкой и Угорской Руси. — М., 1878. — Ч. 1–3. Про "Богогласник" див. коментар до статті "Співаник з початку XVIII в."

... *збірки Боржковського, Николайчика, Студинського...* — див. публікації: Боржковский В. Лирники // Киевская старина. — К., 1889. — № 9. — С. 653–708; *Николайчик Ф.* Отголосок лирического языка (к статье Валериана Боржковского "Лирники" // Киевская старина. — К., 1890. — № 4. — С. 121–130; *Студинський К.* Лирники. Студія. — Львів, 1894 (відбитка з часопису "Зоря" за 1894 р.)

... *о. Юрієм Жатковичем* — Юрій Жаткович (1855–1920) — історик та етнограф Закарпатської України; написав угорською мовою "Короткий нарис історії української літератури" (1900); основна робота під назвою "Етнографічна історія угорусів" залишилася неопублікованою, з якої помістив тільки фрагмент в "Етнографічному збірнику", т. 2 (Львів, 1896).

М.К.

[Передмова до т. XIX "Руської історичної бібліотеки"]

Подаємо за публікацією: *Грушевський М.* [Передмова] // Руська історична бібліотека. — Львів, 1897. — Т. XIX. — С. I–III.

У томі опубліковано: *Антонович В.* Розвідка про Гайдамаччину (С. 1–96); *Антонович В.* Уманський сотник Іван Гонта (1768) (С. 97–123); *Єфименко О.* Турбаївська катастрофа (С. 125–158); *Целевич Ю.* Про Олексу Довбошука та його попередників і наступників (С. 159–187); *Целевич Ю.* Ще дещо про Олексу Довбошука та його наступників (С. 187–200); *Целевич Ю.* Дальші історичні вісті про опришків (ватаги: Олекса Довбо-

щук і Василь Баюрак) (С. 200–244); *Целевич Ю.* Остатні історичні вісті про опришків XVIII ст.: а) Іван Бойчук, другий наступник Олексі Довбоцука; б) Ще деякі перекази й легенди про Олексу Довбоцука (С. 244–295).

Згідно із задумом упорядників серії “Руська історична бібліотека” (далі — РІБ), до яких належав і М.С. Грушевський, який згодом став відігравати тут провідну роль, у IX–XX томах мали бути вміщені праці про національно-визвольний рух українського народу XVII–XVIII ст. Якраз XIX–XX тт. були присвячені гайдамацькому руху. І тут М.Грушевський як упорядник зіштовхнувся з певними труднощами. Якщо історія повстань кінця XVI — першої половини XVII ст., історія Національно-визвольної війни 1648–1658 рр. завжди перебували в центрі уваги української історіографії, то гайдамацький рух в силу його менших масштабів, сповнений не так перемог, як поразок був призабутим і є, на жаль, таким і по сьогодні. Якщо не брати до уваги окремих статей, можна вказати лише на кілька солідних праць: *Лола О.П.* Гайдамацький рух на Україні 20–60-ті рр. XVIII ст. — К., 1965; *Храбан Г.Ю.* Сплах гніву народного. Антифеодалне народно-визвольне повстання на Правобережній Україні у 1768–1769 рр. — К., 1989; *Serczyk W.A.* *Koliszczyzna*. — Kraków, 1968; *Serczyk W.A.* *Hajdamacy*. — Kraków, 1972; *Мірчук П.* Коліївщина. Гайдамацьке повстання 1768 р. — Нью-Йорк, 1973. Досі історія гайдамацького руху рясніє “білими плямами” і прикро, що навіть у наші дні ніхто спеціально не займається даною проблематикою. Слова Грушевського з передмови до XX тому РІБ про те, що навіть про Коліївщину “нема монографії, котра б вповні вичерпувала предмет”, не втратили, на жаль, своєї актуальності й нині. Варто зазначити, що позитивна оцінка гайдамацького руху, дана ще Володимиром Антоновичем та Павлом Ястребовим, в основному поділяється й сучасною українською історіографією.

Матеріали, які подавалися у XIX–XX томах РІБ, Грушевський попередив невеликими за обсягом, але дуже важливими передмовами. У них у формі своєрідних тез історик виклав свій погляд на гайдамацький рух і висловив солідарність зі своїми попередниками, які зробили великий внесок у розвиток української національної історіографії і навіть були його вчителями (В.Б.Антонович). Цілком логічно Грушевський вбачає у гайдамацькому русі продовження національно-визвольного руху українського народу, насамперед Національно-визвольної війни 1648–1658 рр. і часів Руїни, влучно вказує на історичні паралелі та аналогії цьому явищу і в Україні (карпатські опришки, подільські левенці) і за її межами (гайдуки та усюки на Балканах, які вели боротьбу проти турецьких загарбників). Тут же Грушевський виступає і як знавець предмета, і як глибокий рецензент. Він вказав, наприклад, на недоліки праці Я.Шульгіна, зокрема на те, що той недостатньо використав “досить багату мемуарну літературу”, яка походить з кіл польської шляхти; ще деякі вади. Водночас автор підкреслив заслугу Я.Шульгіна, котрий вперше використав Кодненську (Коденську) книгу — матеріали допитів полонених гайдамаків — “колів”, створені польською військово-судовою комісією у містечку Кодня (нині село неподалік від Житомира, південніше цього міста, на шляху з Житомира до Бердичева), де й було місце страти гайдамаків. Грушевський взяв тут під захист Я. Шульгіна, боронячи його від незаслужених і гострих звинувачень польського шовіністичного історика Тадеуша Корзона, вміщених на сторінках краківського журналу “Кwartalnik historyczny” (“Kwartalnik Historyczny”). Корзон, займаючись військовою історією Речі Посполитої XVI–XVIII ст., історію польсько-українських війн та збройних конфліктів розглядав з відверто реакційних позицій, так само, як і його попередник Кароль Шайноха та його сучасник Францішек Равіта-Гавронський. При цьому Корзон виступав з гострими нападками на чільних представників української історіографії в особах В.Антоновича, М.Костомарова, П.Куліша та ін. і їм доводилося давати відсіч опоненту. Грушевський навіть розлогу цитує з відповіді редакції “Киевской старины” (її склав В.Антонович) і підкреслив, що “сі слова можна прикласти взагалі для оцінки народних рухів на Україні-Русі XVI–XVIII в., в межах Польської й Російської держав”.

с. 347 ... особливо в 1734, 1750 і 1768 рр. — йдеться про найвищі вияви гайдамацького руху, які увійшли до історії як повстання під керівництвом Верлана (1734 р.), Коліївщина (1768 р.).

с. 348 ... *гарну монографію проф. Антоновича* — йдеться про працю В.Б.Антоновича "Исследование о гайдамачестве", яка вперше була опублікована як передмова до видання актів про гайдамаків за 1700—1768 рр. (Архив Юго-Западной России. — К., 1876. — Ч. III. — Т. 3. — С. 1—128). У 1897 р. монографія була перекладена українською мовою і вийшла у XIX томі "Руської історичної бібліотеки" у Львові (с. 1—96). У наш час вона знову була перевидана російською в збірнику праць В.Б.Антоновича (*Антонович В.Б. Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори.* — К., 1995. — С. 372—456).

... *біографію... Івана Гонти* — Іван Гонта (бл. 1721—1768) — один із керівників Коліївщини. Біографічна розвідка про нього В.Б.Антоновича вперше була видрукувана на сторінках часопису "Киевская старина" (*Антонович В.Б. Уманский сотник Иван Гонта // Киевская старина.* — К., 1882. — Кн. 11. — С. 250—276). У перекладі українською її було вміщено на сторінках "Руської історичної бібліотеки" (т. XIX), виданого у Львові у 1897 р. У наш час дана стаття була перевидана російською у вищезгаданому збірнику: (*Антонович В.Б. Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори.* — К., 1995. — С. 197—218).

... *монографія Я.Шульгіна...подаємо її в дальшій томі* — Яків Шульгін (1851—1911) — відомий український історик, педагог, суспільно-політичний діяч. Одним із його найзначніших творів є праця: *Шульгин Я. Очерк Колиивщины по неизданным и изданным документам 1768 и ближайших годов* // Киевская старина. — К., 1890. — Кн. 2—7. Вона вийшла також і окремим відбитком у Києві у 1890 р., а в скороченому вигляді перевидана в українському перекладі у "Руській історичній бібліотеці" (т. XX).

... *добродійки Єфименкової* — йдеться про Олександру Єфименко (1848—1918) — відомого українського історика, автора багатьох праць з соціально-політичної історії України XVII—XVIII ст.

Ю.М.

[Передмова до т. XX "Руської історичної бібліотеки"]

Подаємо за першою публікацією: *Грушевський М. [Передмова] // Руська історична бібліотека.* — Львів, 1898. — Т. XX: *Шульгін Я.* Начерк Коліївщини. — С. I—IV.

с. 349 ... *розвідка проф. Антоновича про Гонту* — див. вище наші примітки до передмови М.С.Грушевського до т. XIX "Руської історичної бібліотеки".

с. 350 ... *одним з видатніших репрезентантів "київської школи"*... — йдеться про згаданого вище В.Б.Антоновича. Саме він був автором відповіді Т.Корзону, даної від імені редакції "Киевской старины": От редакции (Несколько слов г.Корзону) // Киевская старина. — К., 1893. — Кн. 1. — С. 161—166.

с. 351 ... *М.Вороному* — Микола Вороний (1871—1937) — видатний український поет, критик і перекладач. Наприкінці XIX ст. жив у Галичині і співпрацював з М.Грушевським.

... *П.Рондяком* — наглядяч маєтку М.Грушевського у с.Криворівня, виконував також різні доручення М.Грушевського, пов'язані з видавничими справами.

... *М.Павлик* — Михайло Павлик (1853—1915), український громадсько-політичний діяч і письменник, у 1895—1905 рр. був першим бібліотекарем Наукового товариства ім.Шевченка у Львові.

Ю.М.

Передне слово [до т. XXXI—XXXII "Записок НТШ"]

Публікується за виданням: [*Грушевський М.*] Передне слово // ЗНТШ. — Львів, 1899. — Т. XXXI—XXXII. — С. 27—30. Переклад німецькою мовою див.: [*Нгушевський М.*] Vorwort // ЗНТШ. — Львів, 1899. — Т. XXXI—XXXII. — С. 7—10.

Про справу участі галицьких українців у XI Археологічному з'їзді у Києві М.Грушевський детально писав у своїй пізнішій "Автобіографії": "Так коли в 1899 році мав відбутися в Києві археологічний з'їзд з участю також галицьких учених, я видвигнув і поставив ребром питання про допущення рефератів на українській мові. Було то перше гостре поставлення українського питання на російському ґрунті (воно і дало повід всім ворогам українства в Росії вилягти потоки яду і помий на мене як провідника в сій справі), і треба було заразом

задокументувати, що сими претенсіями на признання наукової української мови стоїть і дійсна наукова робота: організоване було для того бюро в Н[ауковому] тов[аристві] ім.Ш[евченка], зібрано 30 наукових рефератів, які, по недопущенню української мови на з'їзді, у цілості або в резюме були надруковані у Записках..." (цитовано за: *Винар Л. Михайло Грушевський і Наукове товариство ім. Тараса Шевченка. 1892—1930.* — Мюнхен, 1970. — С. 34).

Питання мови на Археологічному з'їзді в Києві набуло загальноукраїнського значення. М.Грушевський як голова НТШ не пішов на компроміси коштом української науки та самотності. Друковані у спареному томі "Записок НТШ" наукові реферати мали засвідчити виробленість української наукової термінології та високий фаховий рівень пропонованих на археологічний з'їзд рефератів.

с. 352 *Київський археологічний з'їзд* — огляд виступів на археологічному з'їзді зробив для "Записок НТШ" один із його учасників: *Княжевич [Білишівський] М.* Археологічний з'їзд у Києві // ЗНТШ. — Львів, 1900. — Т. XXXVII. — С. 1—11. Публікацію праць вчених, що виступили на з'їзді, див.: Труды XI Археологического съезда в Киеве 1899 г. — М., 1901—1902. — Т. 1—2.

М.К.

Передне слово [до т. XXXV—XXXVI "Записок НТШ"]

Публікується за виданням: *Грушевський М.* Передне слово // ЗНТШ. — Львів, 1900. — Т. XXXV—XXXVI. — С. 24—25. Переклад німецькою мовою див.: *Hruševskij M.* Vorwort // ЗНТШ. — Львів, 1899. — Т. XXXV—XXXVI. — С. 5—6.

с. 355 ... *реферат Д.Коренця про зносини Виговського з Польщею в 1657—1658 рр. має вийти в XXXVIII т. "Записок"* — див.: *Коренець Д.* Зносини І.Виговського з Польщею в рр. 1657—1658 // ЗНТШ. — Львів, 1900. — Т. 38. — С. 1—20.

Реферат д-ра Колесси (під ч. 2) заповіджений автором для одного з дальших томів "Записок" — планована публікація Олександра Колесси у "Записках НТШ" так і не вийшла друком.

М.К.

Вступне слово редакції [до т. VII "Руської історичної бібліотеки"]

Подаємо за публікацією: [*Грушевський М.*] Вступне слово редакції // Руська історична бібліотека. — Львів, 1899. — Т. VII: *Линниченко І.* Суспільні верстви Галицької Русі XIV—XV в. — С. III—IV.

с. 356 ... *погляд автора, що рецепцією західного феодалізму пояснює нормування шляхетських обов'язків у Галичині XIV в., непевний і можна сю рецепцію обмежити тільки самим іменем, об'ясняючи те нормування впливом потреб краєвої оборони* — М.Грушевський, полемізуючи не тільки з І.Линниченком, а й з А.Прохаскою (*Prochaska A.* Lenpa i maństwa na Rusi i Podolu // *Rozprawy Akademii umiejętności.* Wydział historyczno-filozoficzny. — Kraków, 1902. — Т. 42. — S. 1—29), вважав, що правові норми у Галичині XIV в. формувалися без свідомої рецепції із Заходу, а вироблялися "самою політикою", як у Великому князівстві Литовському чи Московському князівстві (*Грушевський М.* Історія України-Руси. — Львів, 1905. — Т. 5. — С. 79).

М.К.

Розділ II. АРХЕОЛОГІЧНІ СТУДІЇ

Молотівське срібло

Публікується за виданням: *Грушевський М.* Молотівське срібло // ЗНТШ. — Львів, 1899. — Т. XXXI—XXXII. — С. 3—4. Німецький переклад див.: *Hruševskij M.* Der Silberfund von Molotiv // ЗНТШ. — Львів, 1899. — Т. XXXI—XXXII. — С. 13—14.

Автограф зберігається у: ЦДІАУЛ. — Ф. 401, оп. 1, спр. 42, арк. 100—101.

М.Б.

Молотівське срібло. Археологічна замітка

Публікується за виданням: *Грушевський М.* Молотівське срібло. Археологічна замітка // ЗНТШ. — Львів, 1898. — Т. XXV. — С. 1–6. Передрук зі збереженням первісної пагінації: Розвідки і матеріали до історії України-Руси. — Львів, 1902. — Т. 4.

Автограф зберігається у: ЦДІАУК. — Ф. 1235, оп. 1, спр. 201, арк. 8–16 зв.

с. 361 ... срібні ж речі, що були в нім, перейшли до музею львівської Ставропігії — музей Ставропігійського інституту був заснований у 1889 році за ініціативою видатного українського історика й археолога, сеньйора Інституту проф. Ізидора Шараневича. Музей складався з двох відділів: археологічно-артистичного і бібліографічного. 13 березня 1890 року було укладено перший каталог Ставропігійського музею, в якому нараховувалося 60 рукописів, 243 стародруки, 1022 документи, 313 предметів церковного мистецтва. — див.: *Бандрицький М.* Археологічна діяльність Ізидора Шараневича (1829–1901) // Постаті української археології. Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. — Львів, 1998. — Вип. 7. — С. 95–97.

... 65 чеських монет—грошей... — йдеться про т. зв. празькі гроші, які карбував монетний двір Кутної гори з XIV до початку XV ст. (лат. *grossi pragenses*), і лігатурна маса яких становила близько 3,86 г. Завдяки високій якості і масовій емісії відразу поширилися в Європі, особливо у Великому князівстві Литовському. На українських землях празькі гроші були основним платіжним засобом з XIV до початку XVI ст. — див.: *Зварич В.В.* Нумизматический словарь. — Львів, 1975. — С. 36; Археологія і нумізматыка Беларусі. Энциклопедия. — Мінск, 1993. — С. 197–198.

с. 362 Сей тип наручників добре звісний і досить частий в нашій штудії княжого періоду — названий М. Грушевським тип наручників сьогодні в науковій літературі відомий під назвою “двостворчасті браслети-обручі”. На нинішній день відомо 38 таких браслетів, які генетично сягають широких браслетів Візантії. Екземпляри з молотівського скарбу більше відомі як браслети зі с. Демидова (присілок Молотова). Понад 40 років тому Б. Рибаків висловив думку, що в Галицькій землі працювали місцеві майстри черневої справи, до продукції яких дослідник зарахував браслети-обручі з Демидова (Молотова) та Вікторова, біля Галича. Сьогодні цієї думки притримуються вчені, див.: *Рыбаков Б.А.* Ремесло Древней Руси. — М., 1948. — С. 323; *Макарова Т.И.* Черное дело Древней Руси. — М., 1986. — С. 121, 144.

с. 363–364 ... Дві пари каблучок... належать до варіацій т. зв. київського типу... Пара менших молотівських ковтків... — львівська дослідниця Е. Зарубій виділяє ковтки типу Демидів (Молотів) у четвертий тип згідно за її класифікацією. Вчена зазначає, що спершу вважалося, що ці прикраси побутували тільки у полян, однак згодом виявилось, що ареал їх розповсюдження набагато ширший і охоплює Київську, Галицьку, Чернігівську та Переяславську землі. Б. Рибаків вважав, що ковтки на кшталт Демидова (Молотова), які мають по три намистинки, — несуть у собі солярну орнаментику, див.: *Грінченко Б.Д.* Словарь української мови. — Перевидання. — Київ, 1958. — С. 262; *Зарубій Е.* Срібні скроневі кільця княжої доби в колекції Львівського історичного музею // Наукові записки Львівського історичного музею. — Львів, 2001. — Вип. X. — С. 201–224.

Сьогодні чотири ковтки-сережки з Демидова (Молотівського скарбу), які були передані в Музей Ставропігійського інституту у 1940 році, зберігаються у фондовій групі “Київська Русь” Львівського державного історичного музею під інв. № 12318 (розмір 26 мм x 29 мм, вага 6,67, проба 916); під інв. № 12319 (розмір 27 мм x 27 мм, вага 6,65, проба 916); під інв. № 12320 (розмір 54 мм x 53 мм, вага 15,56, проба 950); під інв. № 12321 (розмір 52 мм x 47 мм, вага 18,54, проба 1000), див.: *Зарубій Е.* Срібні скроневі кільця княжої доби в колекції Львівського історичного музею // Наукові записки. — Львів, 2001. — С. 217–219.

М.Б.

Печатка м[итрополита] Константина з Звенигорода

Публікується за виданням: *Грушевський М.* Печатка м[итрополита] Константина з Звенигорода // ЗНТШ. — Львів, 1898. — Т. XXII. — Кн. II. — Miscellanea. — С. 1–2.

Передрук зі збереженням первісної пагінації: Розвідки і матеріали до історії України-Руси. — Львів, 1902. — Т. 4.

Автограф зберігається у: ЦДІАУК. — Ф. 1235, оп. 1, спр. 200, арк. 1–2.

Сучасні дослідники підтверджують атрибуцію печатки Київському митрополиту Костянтину II (1167—не раніше 1174 р.), див.: Янин В.Л. Актовые печати Древней Руси X—XV вв. — Т. 1. — С. 175–176. Крім цієї знайдено ще дві печатки митрополита Костянтина II, одну — в Галичі (*Пастернак Я.* Старий Галич. — Краків; Львів, 1944. — Мал. 83, 2) та другу — в Києві (*Лихачев Н.П.* Материалы для истории византийской и русской сфрагистики // Труды Музея палеографии. — Л., 1930. — Т. 2. — С. 8–10. — Рис. 7).

М.Б.

Похоронне поле в с. Чехах (археологічна розвідка)

Публікується за виданням: *Грушевський М.* Похоронне поле в с. Чехах (археологічна розвідка) // ЗНТШ. — Львів, 1899. — Т. XXXI—XXXII. — С. 1–22. Передрук зі збереженням первісної пагінації: Розвідки і матеріали до історії України-Руси. — Львів, 1900. — Т. 3. Коротку анотацію цієї статті німецькою мовою див.: *Hruševský M.* Das Graberfeld von Čechy (Bez. Brody, Galizien) // ЗНТШ. — Львів, 1899. — Т. XXXI—XXXII. — С. 11–12.

с. 369 ...власних розкопок на сім полі, зроблених в червні 1895 р. ... Після того — протягом 1895–1898 рр. велись розкопки під проводом професора Львівського університету Шараневича... — тут М. Грушевський, мабуть, помиляється, оскільки І. Шараневич розпочав дослідження могильника в Чехах раніше від нього — ще в травні 1895 р., керуючись при цьому інформацією місцевого власника А. Краєвського, який весною того ж року сповістив І. Шараневича як головного консерватора пам'ятки старовини про відкриття на своєму городі поховання з посудом і бронзовими оздобами, див.: *Szaraniewicz I.* Smentarzyska przedhistoryczne w Czechach i Wysocku // Teka konserwatorska. — Lwów, 1900; *Szaraniewicz I.* Das prahistorische Graberfeld zur Czechy // Mitteilungen Central-Kommission. — Wien, 1897. — S. 166; 1898. — S. 60; 1901. — S. 93, 130, 199, 232; *Бандрівський М.* Археологічна діяльність Ізидора Шараневича (1829–1901) // Постаті української археології. — Львів, 1998. — Вип. 7. — С. 95–97.

... долучивши 14 розкопаних мною ... — згідно з аналізом опублікованого М. Грушевським археологічного матеріалу з Чех (умови залягання скелетів, у т.ч. взаєморозташування кісток та супровідного інвентарю) можемо зробити висновок, що йдеться не про 14, а лише про 10 інгумаційних поховань і одне перезахоронення людського черепа (пох. I). Наприклад, об'єкт, позначений М. Грушевським як пох. X (в якому не виявлено жодної кістки), судячи з усього, є скупченням ритуального посуду. Останнє, зрештою, належить до пох. IX, позаяк віддалене від нього лише на 60 см.

Також і два поруч розташовані скелети ("голова при голові"), позначені першовідкривачем як пох. XII—XIV, слід розглядати не як окремі захоронення, а як одне парне поховання із додатково вміщеним перезахороненням черепом. На сьогоднішній день у висоцькій культурі відомо 65 схожих парних поховань, див.: *Бандрівський М.* Могильник в Петрикові біля Тернополя в контексті поховального обряду висоцької культури. — Львів, 2002. — С. 146.

... я користувався автентичними дневниками р. 1895–1898, уділеними мені проф. Шараневичем... — рукописні матеріали І. Шараневича з його розкопок, а також чернетки статей та фотографії археологічних знахідок зберігаються у відділі рукописів Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаніка НАН України (Ф. 2. — № 160–169).

с. 374 ...похорон під верхньою верствою землі, без всякої підсипки... і без всякої могили над ним... — сьогодні чимраз більше матеріалів свідчать про те, що поховання висоцької культури (принаймні у ранніх та середніх фазах її розвитку) таки були перекриті земляними насипами. Тому поховання цього часу не "перерізають" одне одне, розташовані на певній відстані між собою та ін. З часом, внаслідок різних чинників насипи над висоцькими похованнями були розсунуті і розорані, що й дало підстави М. Грушевському засумніватися в їх існуванні.

с. 378 ... похорон без горняток треба уважати дальшим ослабленням того похоронного обряду з горицями... — існують й інші думки з цього приводу, а саме: що відсутність посуду та інших речей біля покійника в окремих випадках могла бути продиктована вкрай незаможним соціальним статусом померлого або ж пограбуванням його могили.

с. 380 ... Дуже правдоподібно, я б сказав — певно, що ті похорони з самою бронзою старші від сих з залізними окрасами — тут і далі першовідкривач демонструє принципово хибний підхід, оскільки ігнорує типологічно-порівняльний метод при оцінці речей з Чех, який є базисним в археологічній науці.

с. 385 ... на висоцькім похороннім полі розкопано 17 гробів, небіжчики лежали... головами на схід ... — на сусідньому могильнику у с.Висоцьке, про який йдеться, абсолютна більшість небіжчиків була захоронена головами на південь або південний захід, див.: *Sulimirski T. Kultura wysocka.* — Kraków, 1931; *Канивец В.* Памятники висоцького типа как исторический источник // Автореф. на соиск. уч. ст. к. и. н. — К., 1953. — С. 8.

с. 387 ... Присутність шкляних виробів високої техніки й залежність типів чеського поля від середньодунайської культури дозволяє датувати ці похорони — бодай гіпотетично — часами коло нашої ери, борше першими віками по Христі... Се, власне, могло бути в часах, датованих згаданими монетами, себто в II—III вв. по Хр[исті] — про помилковість цього датування М.Грушевським могильника в Чехах, у літературі вже згадувалось (див.: *Бандрівський М.* Археологічні зацікавлення Михайла Грушевського // Михайло Грушевський / Зб. матеріалів міжнародної конференції, присвяченої 125-річчю з дня народження М.Грушевського. — Львів, 1994. — С. 46—47. Однак подібні, хоча й хибні здогади в даному випадку були закономірні, оскільки йшлося про зовсім невідану до того часу групу пам'яток кінця бронзової—початку залізної доби. І щойно у 1904 р., тобто через чотири роки після публікацій вищезгаданих статей І.Шараневича та М.Грушевського (і на їх підставі) про могильник у Чехах, чеський слов'янознавець Любор Нідерле виділив ці пам'ятки в окрему археологічну культуру, яка одержала назву висоцької (див.: *Niderle L. Slovanské starožitnosti.* — Praha, 1904. — Т. I. — Sv. 2. — S. 494; *Канивец В.* Вопросы хронологии висоцькой культуры // Краткие сообщения Института археологии АН УССР. — К., 1955. — Вып. 4. — С. 94—96). Сьогодні у висоцькій культурі, яка займала врожайні пасма Гологорів, Вороняків, Тернопільського плато, а на сході була поширена до Збруча і витоків Південного Бугу, виділено шість фаз розвитку, які тривали приблизно від 1900 до 800 рр. до народження Христа, див.: *Бандрівський М.* Етнокультурні процеси на Північному Поділлі та прилеглих районах в епоху бронзи (за матеріалами поховального обряду) // Історія релігій в Україні. Науковий щорічник. — Львів, 2004. — Кн. I. — С. 7—18.

М.Б.

Звенигород Галицький (історично-археологічна розвідка)

Публікується за виданням: *Грушевський М.* Звенигород галицький (історично-археологічна розвідка) // ЗНТШ. — Львів, 1899. — Т. XXXI—XXXII. — С. 1—28. Передрук зі збереженням первісної пагінації: Розвідки і матеріали до історії України-Руси. — Львів, 1900. — Т. 3. Коротку анотацію цієї статті німецькою мовою див.: *Hruševskij M.* Zvenyhorod bei Lemberg (Bez. Bibrka) // ЗНТШ. — Львів, 1899. — Т. XXXI—XXXII. — С. 12—13.

Автограф у вигляді фрагмента без початку і кінця зберігається у: ЦДІАУК. — Ф. 1235, оп. 1, спр. 199, арк. 1—22.

с. 390 ... помішано разом відомості з пізніших часів про обидва Звенигороди... перейшло потім до польських енциклопедій Оргельбранда, Шнайдера і до Słownik-a geograficzn-ogo... — йдеться про видання Encyklopedyja powszechna. — Warszawa, "Orgelbrand", 1861. — Т. VII. — S. 946—947; Słownik geograficzny ziem polskich i innych krajów słowiańskich. — Warszawa, 1881. — Т. II. — S. 310; *Schneider A.* Dźwinogród pod Lwowem i jego historyczne znaczenie // Przewodnik Naukowy i Literacki. — Lwów, 1872. — № 11. — S. 151—166; № 12. — S. 225—227.

с. 391 ... *план його подав при своїй брошурі Ільницький...* — найдетальніший топографічний і топонімичний опис Звенигорода здійснив на початку 1930-х рр. відомий західноукраїнський археолог Лев Чачковський. Рукопис його роботи “Княжий Звенигород” (Львів, 1932) обсягом 32 сторінки машинопису до сьогодні не опублікований, див.: *Терський В., Терський С.* З історії дослідження літописного Звенигорода // ЗНТШ. — Львів, 1998. — Праці археологічної комісії. — Т. ССХХХV. — С. 364–365.

с. 392 ... *Попід замком, як мені казали, знаходять фрагменти шкляних обручок і шиферні прясла, тут же викопують сля людських кісток... недалеко від замку, де традиція уміщує церквище, знаходять в землі в значному числі полив'яні кафлі...* — у цьому місці М.Грушевський завбачливо передрікає місце майбутніх археологічних розкопок у Звенигороді. Керуючись цими спостереженнями, у 1937 р. директор музею НТШ Ярослав Пастернак вів фаховий нагляд за земляними роботами на звенигородському городищі (замку) та провів рятівні розкопки на території княжої дитинці. Під час цих досліджень Я.Пастернак виявив культурний шар XI–XII ст. та сліди “колишньої двірської церкви” у вигляді підлоги з керамічних полив'яних плиток княжої доби, див.: *Пастернак Я.* Княжий Звенигород // Літературно-науковий додаток “Нового Часу”. — Львів, 1938. — 6 січня; *Терський В., Терський С.* З історії дослідження літописного Звенигорода. — С. 365. Розкопки звенигородської церкви на дитинці відновилися у 1994 р., коли С.Терським була знову віднайдена і розкрита долівка дерев'яної тризубної церкви княжої доби. Ще одна церква передмонгольського часу досліджена у 1977–1978 рр. в урочищі Пятницьке у східному передмісті Звенигорода. Рештки цієї церкви, спаленої, очевидно, на початку 1241 р. татаро-монголами, згідно з повідомленнями авторів розкопок, сильно пошкоджені кладовищем, час існування якого визначають монети XV та XVII ст. Контури церкви вдалося простежити на площі поширення тонкого шару жовтої глини під підлогою церкви, див.: *Иоаннисан О.М., Могитич И.Р., Свешников И.К.* Церковь Парасковьи Пятницы в Звенигороде на Белке — памятник деревянного зодчества Домонгольской Руси // Памятники культуры. Новые открытия. — Л., 1983. — С. 494–507; *Терський В., Терський С.* З історії дослідження. — С. 370–371.

с. 393 ... *в інших кодексах (Академічній [А.] і Кенігсберзькій [К.]... — огляд згадуваних М.Грушевським літописних кодексів див.: Шахматов А.А.* Обзорение русских летописных сводов XIV–XVI вв. — М.; Л., 1938.

с. 397 *А що се був якийсь визначніший, більший город — на се знову вказують печатки з тих часів — дотепер їх відомо з Звенигородських находок три...* — у цьому місці М.Грушевський першим використав підвісні печатки від князівських грамот, як один з основних аргументів у справі локалізації літописного Звенигорода, оскільки знахідки такого типу виявляють здебільшого на території стольних міст, див.: *Шеломенцев-Терський В.С.* Новые находки печатей летописного Звенигорода // Нумизматика и сфрагистика. — К., 1968. — Вып. 3. — С. 163–168. Власне, для стольних міст княжої Русі були характерні грамоти на березовій корі (бересті), одну з яких виявив І.К.Свешніков під час розкопок Звенигорода, див.: *Свешніков І.К.* Звенигородські грамоти на бересті // Дзвін. — Львів, 1990. — № 6. — С. 127–131.

с. 398 *Нахідки кам'яного знаряддя в Звенигороді й на грунтах його показують, що місцевість ся була залюднена вже в часи неолітичної культури...* — археологічні дослідження, проведені в Звенигороді вже після написання М.Грушевським коментованої праці, засвідчили, що перше заселення його сьогоденішньої території відбулось у період пізнього палеоліту, тобто 40–10 тисячоліть тому, коли тутешні терени були вже заселені людиною сучасного типу — неантропом. Зі Звенигорода походять дві крем'яних скребачки та один різець цього часу, які наш видатний співвітчизник Ю.Полянський відносить до мадленської доби, див.: *Polanskyj G.* Rekonstruktion der geographischen Verhältnisse des Jungpäläolithikums der podolisch-bessarabischen Provinz. — Lemberg, 1935. — S. 19–20; *Пастернак Я.* Археологія України. — Торонто, 1961. — С. 83–84.

... *сліди залюднення маємо із перших віків нашої ери (римські монети й деякі характерні предмети тодішньої культури, як фібули)...* — тут М.Грушевський має на

увазі пізньоримський період, з якого у Звенигороді відоме тілопальне урнове поховання, яке приписують представникові германського племені вандалів, див.: *Antoniewicz W. Archeologia Polski. — Warszawa, 1928. — S. 142. — Tabl. XXXIV, 12.* Фаховий рисунок бронзової фібули-застібки із Звенигорода, яка датується I—II ст. нашої ери і яка тривалий час зберігалась у музеї НТШ у Львові, наводить Я. Пастернак у своїй фундаментальній праці, див.: *Пастернак Я. Археологія України. — Торонто, 1961. — С. 435, 491 (рис.).*

с. 402 ... зібране мною дає лише, властиво, приклад того, що знаходиться в старім Звенигороді — нижчеподаний М. Грушевським перелік археологічних знахідок зі Звенигорода, які він сам оглядав у приватних збірках і музейних інституціях (НТШ, львівської Ставропігії, Народного дому та ін.) є, по суті, першою фахово опрацьованою, як на той час, археологічною колекцією.

За період, який минув з часу написання М. Грушевським коментованої праці, розкопки у літописному Звенигороді відновлялися кількаразово. Вперше стаціонарні дослідження започатковані у Звенигороді у 1953—1955 рр., коли під керівництвом І. К. Свешнікова було досліджено два ґрунтових могильники в урочищах Загумінки та Гоева Гора, а також, за участю Г. Власової та В. Терського, розпочато розкопки оборонного городища та один із його посадів в ур. Загородище. Тоді було відкрито три напівземлянки, виявлено слід оборонного рову, який автор розкопок Г. Власова відносить до раннього етапу заселення городища, див.: *Власова Г. М. Мастерские косторезов в Звенигороде // Записки Одесского археологического общества. — Одесса, 1967. — Т. 35. — С. 228—235.*

У 1969 р. В. Терський завершив дослідження західної частини дитинця, відкривши тут залишки 38 надземних жител княжої доби. Від них збереглися круглі виліплені з глини печі, шматки обмазки та рештки дерев'яних конструкцій, див.: *Шоломенцев-Терский В. С. Исследования дитинца Звенигорода Галицкого // Советская археология. — М., 1978. — № 1. — С. 206—215.* У 1971 р. О. Ратич спільно з архітектором І. Могитичем завершили дослідження монументальних споруд Звенигорода. Починаючи з 1953 по 1973 рр. на території княжого Звенигорода було досліджено 6055 м² площі, на якій відкрито 89 житлових та господарських приміщень, див.: *Ратич О. Літописний Звенигород // Археологія. — К., 1973. — № 12. — С. 87—94, мал. 2; Ратич О. О., Шоломенцев-Терский В. С. О работах Звенигородской экспедиции // Археологические открытия 1973 года. — М., 1974. — С. 333—334; Терський В., Терський С. З історії дослідження літописного Звенигорода. — С. 368—370.*

У 1982 р. в низовині, яка розділяє сучасне село Звенигород на дві частини, на місці, де меліораторами раніше були зафіксовані залишки дерев'яної забудови княжих часів, І. Свешніков почав дослідження і за три сезони розкопок розкрив 1158 м² площі, на якій виявив замощену деревом дорогу та 15 житлових і господарських споруд, див.: *Свешников И. К. Дослідження пригорода літописного Звенигорода // Вісник Академії наук Української РСР. — К., 1985. — № 11. — С. 39—40.*

М. Б.

Печатка з Ступниці під Самбором

Публікується за виданням: *Грушевський М. Печатка з Ступниці під Самбором // ЗНТШ. — Львів, 1899. — Т. XXXI—XXXII. — С. 1—4.* Передрук зі збереженням первісної пагінації: *Розвідки і матеріали до історії України-Руси. — Львів, 1902. — Т. 4.* Коротку анотацію цієї статті німецькою мовою див.: *Hruševskij M. Die Bleisiegel aus Stupnyca bei Sambor in Galizien // ЗНТШ. — Львів, 1899. — Т. XXXI—XXXII. — С. 13.*

Автограф зберігається у: ЦДІАУЛ. — Ф. 401, оп. 1, спр. 42, арк. 103—106.

Автор при атрибуції були розглядав два варіанти — візантійського імператора Костянтина VIII (1025—1028), або навіть Костянтина Великого, патрона невідомого її власника. Але не схилився до жодної з версій. Остання, вже сучасна, гіпотеза — вона, можливо, належала князю Ігорю Ярославичу, який правив на Волині в 1054—1057 рр., а в Смоленську — у 1057—1060 рр. (*Янин В. Л. Актовые печати Древней Руси X—XV вв. — М., 1970. — Т. I. — С. 172.*)

О. М.-я

Розділ III. ІСТОРИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

Гетьман Богданко. Критично-історична розвідка

Публікується за виданням: *Грушевський М. Гетьман Богданко. Критично-історична розвідка* // ЗНТШ. — Львів, 1897. — Т. XVI. — С. 1–18. Передрук зі збереженням пагінації першодруку: Розвідки й матеріали до історії України-Руси. — Львів, 1897. — Т. II.

Автограф зберігається у: ЦДАУК. — Ф. 1235, оп. 1, спр. 167, арк. 4–44 зв.

У статті “Гетьман Богданко” М.Грушевський мав намір подати якомога повніший образ одного з найпримітніших козацьких гетьманів XVI ст. князя Богдана Ружинського. Застосовані в цій розвідці дослідницькі техніки були вельми показовими для М.Грушевського-історика. Його власні судження, висновки й узагальнення поставали як логічний вислід про-слювання напрацьовань попередників кризь сито актуалізованої джерельної бази, яка, за задумом дослідника, мала охоплювати цілість уведених до наукового вжитку відповідних джерел. Після появи “Гетьмана Богданка” історіографія питання магістрально розвивалася в протопрену М.Грушевським річищі (див. хоча б: *Лег'яко С.А. Українське козацтво в міжнародних відносинах (1561–1591)*. — Чернігів, 1999. — С. 43–46; *Флоря Б.Н. Россия и походы запорожцев в Молдавию в 70-х годах XVI в. // Карпато-Дунайские земли в средние века*. — Кишинев, 1975. — С. 215–219. *Boratyński L. Stefan Batory i plan ligi przeciw turkom (1576–1584)*. — Kraków, 1903. — S. 22–23; *Rawita-Gawroński F. Kozaczyzna ukrainna w Rzeczypospolitej Polskiej do końca XVIII wieku*. — Warszawa, 1922. — S. 61). Стаття стала відправним пунктом для концептуальних положень вченого стосовно ролі Б.Ружинського в історії українського козацтва, вміщених у фундаментальній “Історії України-Руси” (*Грушевський М.С. Історія України-Руси*. — К.; Львів, 1909. — Т. VII. — С. 146).

Більшість положень статті залишаються актуальними до сьогодні. Не витримали випробування часом лише судження вченого щодо дати фатального для Б.Ружинського походу козацького війська під Іслам-Керман. На час написання статті М.Грушевський ще не мав ясної думки з приводу цієї проблеми, тому вжив обтічні формули: “десь в р. 1577 або пізніше трохи”; “скорше ближчою до 1577 р., ніж до 1580 р.” (див. с. 427). Але вже в сьомому томі “Історії України-Руси” дослідник, використавши ширшу джерельну базу, дійшов цілком вмотивованого висновку, що згаданий похід під Іслам-Керман відбувся в 1576 р. (Т. 7. — С. 146). Впровадження в 60–70-х рр. XX ст. до наукового вжитку московських джерел про цю подію дало змогу остаточно віднести події (козацький похід і смерть гетьмана) до 1576 р. (Разрядная книга 1475–1598. — М., 1966. — С. 266; *Флоря Б.Н. Россия и походы запорожцев*. — С. 216–218).

с. 419 ... Костомарова... — Костомаров Микола Іванович (1817–1885) — український історик та письменник, член Кирило-Мефодіївського товариства (1846–1847). Автор понад 300 наукових праць. Одним із чільних напрямів наукових досліджень М.Костомарова була історія українського козацтва та Гетьманщини. Докладну бібліографію праць М.Костомарова див.: Микола Іванович Костомаров (1817–1885). Матеріали до бібліографії // Упор. О.Т.Гончар, Г.В.Пасеченко. — Запоріжжя, Чернігів, 2002. — 124 с.

... Максимович... — Максимович Михайло Олександрович (1804–1873) — український історик, філолог, народознавець, природознавець. Для свого часу був одним із найпродуктивіших дослідників історії українського козацтва, козацьких літописів та “Історії русів”. Основні праці з козацької тематики: “Исследование о гетмане Петре Сагайдачном” (1843), “Исторические письма о козаках приднепровских” (1843), “Письма о Богдане Хмельницком” (1857–1859) (*Грушевський М. М.А. Максимович (1804–1873)*). Из украинской историографии XIX в. — СПб, 1909; *Марков П.Г. Жизнь и труды М.А.Максимовича*. — К., 1997).

... Соловйов... — Соловйов Сергій Михайлович (1820–1879) — російський історик, автор фундаментальної “Історії Росії з найдавніших часів” у 29-ти томах та низки інших праць. Українознавчий доробок вченого репрезентують ґрунтовні розвідки “Малороссийское казачество до Богдана Хмельницкого” (1849), “Очерки истории Малороссии до подчи-

нення еє царю Алексеем Михайловичем" (1849), "Гетман Иван Виговский" (1859) (*Иллерицкий В.Е.* Сергей Михайлович Соловьев. — М., 1980).

... *Куліш...* — Куліш Пантелеймон Александрович (1819–1897) — український історик, письменник, громадський діяч. Народився в м. Вороніж на Чернігівщині. Закінчив Київський університет (1845). Найважливіші історичні праці: "История воссоединения Руси" (1874–1877. — Т. 1–3), "Записки о Южной Руси" (1856–1857. — Т. 1–2), "Отпадение Малороссии от Польши" (1888–1889. — Т. 1–3), "Козаки в отношении к обществу и государству" (1895). Упорядкував третій том "Актів, относящихся к истории Южной и Западной Руси" (разом з М.Костомаровим), а також двотомник "Материалы для истории воссоединения Руси", другий (невиданий) том якого зберігається в рукописному вигляді в Інституті Рукопису Національної бібліотеки імені В.Вернадського НАН України (ф.13402) (*Дорошенко Д.* Пантелеймон Куліш. Його життя й літературно-громадська діяльність. — К.; Лейпциг. — 1918; *Нахлік Є.К.* Пантелеймон Куліш. — К., 1989).

с. 420 ... *Драгоманова...* — Драгоманов Михайло Петрович (1841–1895) — український вчений-енциклопедист, видатний громадсько-політичний діяч, один із чільних членів Київської громади (*Гермайзе О.М.П.* Драгоманов в українській історіографії // Філософська та соціологічна думка. — 1991. — № 9. — С. 102–130; *Грушевський М.* Місія Драгоманова. Україна. 1926. Кн. 2–3; Драгоманівський збірник. — Прага, 1932. — Т. 1).

... *Дмитра Барабаша...* — Барабаш Дмитро (?–?) — батько реєстрового козака Івана Барабаша, суперника Богдана Хмельницького. Ймовірно, був козацьким гетьманом у 1617 р. (*Антонович В.Б.* Неизвестный доселе гетман и его приказ // Киевская старина. — К., 1883. — № 5. — С. 140–145, *Каманин И.Н.* Труды В.Б.Антоновича по истории казачества // ЧИОНЛ. — К., 1909. — Кн. 21. — Вып. 1–3. — С. 44–52).

... *Дяворницький...* — Дяворницький Дмитро Іванович (1855–1940) — український історик, археолог, етнограф, фольклорист, письменник. Основна ділянка наукових зацікавлень — історія запорізького козацтва. Основні наукові праці: "История запорізьких козаків" (1892–1897. — Т. 1–3), "Запорожье в остатках старины и преданиях народа" (1888), "Вольности запорожских казаков" (1890), "Иван Дмитриевич Сирко — славный кошевой атаман войска запорожских низовых казаков" (1894). Упорядкував двотомник джерел "Источники для истории запорожских казаков" (*Абросимова С.А.* Дмитро Дяворницький. — Запоріжжя, 1997; *Шубравська М.М.* Д.І.Дяворницький. Життя, фольклористично-етнографічна діяльність. — К., 1972).

... *Сірка...* — Сірко Іван Дмитрович (бл. 1616–1680) — один із найвідоміших ватажків запорізького козацтва в другій половині XVII ст. Був вінницьким (1658–1660) та харківським (1667–1668) полковником. Неодноразово обирався кошовим отаманом запорізьких козаків. Під його орудою козацькі загони не програли жодного з відомих на сьогодні боїв з татарами та ногайцями (*Мицик Ю.А.* Отаман Іван Сірко. — Запоріжжя, 2000; *Дяворницький Д.І.* Іван Дмитрович Сірко — славний кошовий отаман Війска запорізьких низових козаків). — Дніпропетровськ, 1990).

... у *Величка...* — Величко Самійло Васильович (1670?–після 1728) — військовий канцелярист у Гетьманщині (служив при генеральному писарі Василеві Кочубеї), автор знаменитого Літопису Величка. Переклав з німецької "Космографію" (1728). (*Дзира Я.* Величко та його літопис // Історіографічні дослідження в Українській РСР. — К., 1971).

... *Грабянки...* — Грабянка Григорій Іванович (?–1738) — український козацький літописець. Перебував на різних козацьких урядах у Гадяцькому полку: полковий осавул (1713–1717), полковий суддя (1717–1728), полковий обозний (1728–1730), полковник (1730–1738). Брав участь у справі Павла Полуботка, за що восени 1723 р. був ув'язнений до Петропавлівської фортеці (Літопис Гадяцького полковника Григорія Грабянки. — К., 1992; *Модзалевский В.* Малороссийский родословник. — К., 1910. — Т. 2. — С. 318).

с. 421 ...*Аслам-городок...* — татарське місто-фортеця, збудоване не пізніше 70-х рр. XVI ст. (точна дата невідома) на лівобережному пониззі Дніпра біля Таванської переправи й знане під назвами: Іслам-Керман, Іслам-Кермен, Асланкерман, Аслам-городок тощо. Неодноразово ставало об'єктом козацьких нападів (1556, 1576, 1628 рр. та ін.).

... *послужило потім основою до видань Рубана і Шерера...* — йдеться про такі видання: Краткая летопись Малая Россия. — СПб, 1777; *Scherer I.B.* Annales de la Petite Russie, ou Histoire des Cosaques Saporogues et des cosaques de L'Ukraine. — Paris, 1788; Рубан Василь Григорович (1742—1795) — український історик, письменник, видавець. Крім згаданої у попередньому абзаці книги, опублікував “Краткие географические, политические и исторические ведомости о Малой России”. Шерер Жан Бенуа (1741—1824) — французський історик.

... *М.Білозерським...* — Білозерський Микола Михайлович (1833—1896) — брат кирило-мефодіївця Василя Білозерського, український історик, фольклорист, етнограф, видавець українських літописів, редактор “Черниговских губернских ведомостей”, автор спогадів про Тараса Шевченка.

с. 422 ... *Міллера...* — Міллер Герард Фрідріх (1705—1783) — історик, географ, член Петербурзької академії наук (з 1731). Став автором перших у російській історіографії спеціальних праць з історії України (“Известия о запорожских казаках” (1760), “Исторические сочинения о Малороссии и малороссиянах, написанные на русском языке” (видано в 1846 р.) (*Белковец Л.П.* Россия в немецкой историографии XVIII в. Г.Ф.Миллер и А.Ф.Бюшинг. — Тюмень, 1988; *Кравченко В.В.* Нариси української історіографії епохи національного відродження (друга половина XVIII—середина XIX ст.). — Харків 1996. — С. 78—82).

... *Бодянським...* — Бодянський Осип Максимович (1808—1877) — український історик, філолог, письменник, перекладач. Перший видавець “Літопису самовидця” та “Історії русів” (*Василенко Н.* Осип Максимович Бодянський і його заслуги для изучения Малороссии // Киевская старина. — 1903. — С. 1—3, 5, 10—12; *Дорошенко Д.* Огляд української історіографії. — К., 1996 — С. 90—94).

... *Бішінгу...* — Бюшинг Антон Фрідріх (1724—1793) — німецький історик, видатний географ, видавець. Автор знаменитих географічних описів у 11-ти томах “Neue Erdbeschreibung oder Universal Geographie” (1754—1792), автор і видавець 25-томника “Magazin für die neue Historie und Geographie” (1767—1793) (*Белковец Л.П.* Россия в немецкой историографии XVIII в. Г.Ф.Миллер и А.Ф.Бюшинг. — Тюмень, 1988).

... *Самої сієї книжки я досі, не важаючи на свої заходи, не міг бачити...* — йдеться про працю Бішінга “Neue Beschreibung des russischen Reiches” (Hamburg, 1763).

... *Симоновського...* — Симоновський Петро Іванович (1717—1809) — український історик-компілятор, автор “Краткого описания о казацком малороссийском народе” (*Модзалевский В.* Малороссийский родословник. — К., 1914. — Т. 4. — С. 651).

... *Бантиш-Каменський...* — Бантиш-Каменський Дмитро Миколайович (1788—1850) — російський історик, письменник. Автор “Истории Малой России” (1822), яка була написана як “історія Росії на українському матеріалі”, але за яку дослідника часто вважають українським істориком (*Кравченко В.В.* Нариси української історіографії епохи національного відродження. — С. 201—244).

... *Лукомського...* — Лукомський Степан Васильович (1701—1779) — український історик-компілятор, перекладач. Уклав працю “Собрание историческое”, переклав українською мовою діаріуші Ш.Окольського та М.Титлевського (*Модзалевский В.* Малороссийский родословник. — К., 1912. — Т. 3. — С. 215).

с. 423 ... *Гваньїні...* — Гваньїні Алессандро (1534—1614) — італійський історик. Автор латиномовного “Sarmatiae Europaeae Descriptio” (кн. 1—7), вперше виданого в Кракові в 1578 р., а в 1582 р. доповненого книгою про Московію. Польськомовний переклад “Хроніки” з власними додатками, зокрема про події 1574—1588 рр., зробив за згодою автора польський історик і поет Марцін Пашковський, видавши цей найповніший варіант твору А.Гваньїні під назвою “Kronika Sarmacsi Europokiej” (кн. 1—10) (*Дячок О.О.* “Хроніка Європейської Сарматії” Олександра Гваньїні як джерело з історії України XV—XVI ст. — Дис. канд. іст. наук. — Дніпропетровськ, 1992).

... *“Історії Русів”...* — “Історія Русів” — пам’ятка української історіографії та суспільно-політичної думки кінця XVIII—початку XIX ст. Питання про автора залишається

нез'ясованим (*Кравченко В.В.* Нариси української історіографії епохи національного відродження. — С. 128–201; *Мишанич Я.О.* “Історія русів”: історіографія, проблематика, poetика. — К., 1999).

... *Сверчевського...* — Сверчевський Іван (?–?) — подільський шляхтич, головний ватажок загону козаків, який (загін) вирушив у 1574 р. до Молдови на залик тодішнього господаря Івоні (*Грушевський М.С.* Історія України-Руси. — К.; Львів, 1909. — Т. VII. — С. 147–149; *Костомаров Н.И.* Иван Свирчовский. Украинский козацкий гетман XVI века // *Костомаров Н.И.* Исторические монографии и исследования. — СПб, 1863. — Т. 2. — С. 1–38).

с. 424 ... *Маркевич...* — Маркевич Микола Андрійович (1804–1860) — український історик, письменник, фольклорист (*Косачевская Е.М.* Н.А. Маркевич: 1804–1860. — Л., 1987; *Маслов В.І.* М.А. Маркевич. — Прилуки, 1929).

... *Скальковський...* — Скальковський Аполлон Олександрович (1808–1898) — український історик, письменник, публіцист, член-кореспондент Петербурзької академії наук (з 1856). Основні наукові праці: “История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского” (1885–1886. — Т. 1–3), “Хронологическое обозрение истории Новороссийского края 1730–1823” (1836–1838. — Т. 1–2) (*Кравченко В.В.* Нариси української історіографії епохи національного відродження. — С. 333–367; *Хмарський В.М.* З історії розвитку археології на півдні України: Аполлон Скальковський. — Одеса, 1998).

... *Папроцького...* — Папроцький Бартош (близько 1543–1614) — польський історик та геральдист. Автор праць “Panosza”, “Herby gycerstwa polskiego”, “Historya żaloszna o prętkości tatarskiej” та ін.

с. 425 ... *Горещького...* — Горещький Леонард (між 1525–1530 — після 1582) — польський історик і письменник.

... *Гуркою...* — Гурка Анджей (бл. 1534–1583) — польський меценат. Був каштеляном меджижеським з 1570 р., старостою валецьким, гнєзнінським, яворівським.

... *Ожельський...* — Ожельський Свентослав (1549–1598) — польський історик. (*Gołębiowski S.* Świętosław Orzełski // Biblioteka Warszawska. — 1854. — Т. 2).

с. 426 ... *Ржевського...* — Ржевський — московський посол до Криму в 1576 р.

с. 427 ... *Самуеля Зборовського...* — Зборовський Самуель (?–1584) — польський шляхтич, магнат. Ротмістр кварцяного війська, ймовірно, обирався козацьким гетьманом у 1581 р., брав участь у голосному козацькому поході на Тягиню (1583) (*Леп'яво С.А.* Українське козацтво в міжнародних відносинах (1561–1591). — С. 126–133).

с. 431 ... *Яблонівського...* — Яблонівський Юзеф (1711–1777) — польський геральдист, історик, поет, нумізмат, астроном, картограф, меценат. Був фундатором Товариства наукового в Лейпцигу.

... *отсі всі відомості... цілковито розв'язати питання ще не можуть* — аналогічний стан речей з джерелами до генеалогії Богдана Ружинського зберігається донині. Сучасні генеалогічні таблиці роду Ружинських, оперті на джерельну базу, сформовану на час написання М. Грушевським цієї статті (див. хоча б таблиці Л. Войтовича та Н. Яковенко (*Войтович Л.* Князівські династії Східної Європи (кінець IX—початок XVI ст.): склад, суспільна і політична роль. — Львів, 2000. — С. 304; *Яковенко Н.М.* Українська шляхта кінця XIV до середини XVII ст. — К., 1993. — С. 282–283).

... *Вишневецькі...* — знаменитий український князівський рід, ймовірно, Корибутівичі (походять від Федька Несвізького (Федора Корибутівича), сина Дмитра-Корибута Ольгердовича) (*Войтович Л.* Князівські династії Східної Європи. — С. 328–332; *Wolff J.* Książowie litewsko-ruscy od końca XIV wieku. — Warszawa, 1895. — S. 537).

... *Станіслав Копицький...* — подільський шляхтич, тісно пов'язаний з козаками (*Леп'яво С.А.* Українське козацтво в міжнародних відносинах (1561–1591). — С. 61–65).

... *Роману Сангушкови...* — Сангушко Роман Федорович (бл. 1537–1571) — український князь з гілки Ольгердовичів, житомирський староста (1557–1571), брацлавський воєвода (1566–1571), польний гетьман Великого князівства Литовського (1567–1571) (*Войтович Л.* Князівські династії Східної Європи. — С. 356).

... *Мих[айлу] Вишневецькому...* — Вишневецький Михайло Олександрович (?–1584) — український князь, черкаський і канівський староста (1559–1580), брацлавський каштелян (1580–1581), київський каштелян (1581–1584), любецький староста (1584) (Там само. — С. 333).

с. 431–432 ... *Янушу Острозькому...* — Острозький Януш (1554–1620), старший син Василя-Костянтина Острозького, волинський воевода (1585–1593), краківський каштелян (1593–1620), білоцерківський, богуславський, черкаський, канівський, переяславський староста (Там само. — С. 234).

с. 434 ... *Шаха...* — Шах (?–?) — козацький старший (можливо, гетьман) у 1577–1588 рр. відзначився організацією походу 1577 р. на Молдову, пограбуванням татарського посла (зима 1576–1577), причетністю до арешту Івана Підкови (*Леп'явко С.А.* Українське козацтво в міжнародних відносинах (1561–1591). — С. 65–69).

В.Б.

Галицьке боярство XII–XIII в.

Публікується за виданням: *Грушевський М.* Галицьке боярство XII–XIII в. // ЗНТШ. — Львів, 1897. — Т. XX. — С. 1–20. Передрук зі збереженням первісної пагінації: Розвідки і матеріали до історії України-Руси. — Львів, 1897. — Т. 2.

Автограф зберігається у: ЦДАУК. — Ф. 1235, оп. 1, спр. 204, арк. 1–35.

с. 435 *Слово боярин неясне щодо свого початку...* — етимологія цього слова залишається дискусійною; більшість дослідників схильні виводити його від давньотюркського *bai* — “знатний, багатий” (Етимологічний словник української мови. — К., 1982. — Т. I. — С. 241).

с. 438 ... *свому князю Ярославу...* — йдеться про галицького князя Ярослава Володимировича Осмомисла (1153–1187 рр.).

Виступає боярство з різними іменнями... — не завжди під “мужами галицькими” і “галичанами” у літописах виступають галицькі бояри.

... *відкидали сю звістку, уважаючи за її пізнішу дописку...* — немає серйозних підстав вважати її пізнішою вставкою.

с. 440 *Видавці Іпатської літописі уважали се назвою якогось села...* — такої ж думки дотримувалися і наступні видавці Іпатського літопису (Іпатъевская летопись // Полное собрание русских летописей. — СПб, 1908. — Т. II. — Стб. 790). Перекладач літопису Л.Махновець пропонував ідентифікувати це слово із селищем міського типу Отинією Коломийського р-ну Івано-Франківської області (Галицько-Волинський літопис. — Львів, 1994. — С. 62). Проте більш слушною видається думка О.Нікітського і підтримана М.Грушевським, що “се вотьнина=батьківщина”. Це слово також наявне у грамотах, датованих 1359 та 1390 рр. (Грамоти XIV ст. / Упор. М.М.Пещак. — К., 1974. — С. 34, 104).

с. 443 ... *дружині такого Свинельда завидувала навіть дружина самого київського князя...* — йдеться про події, датовані літописом 945 р., коли дружинники Ігоря докоряли своєму князеві, що дружина воеводи Свинельда значно багатша (Повість временных лет. — СПб, 1999. — С. 26–27).

с. 448 ... *Михайла Всеволодовича...* — Михайло Всеволодович (1223–1246 рр.) — чернігівський князь, короткий час (березень 1238 — серпень 1239 рр.) займав Київський стіл; замордований в Орді 30 вересня 1246 р., згодом канонізований православною церквою.

... *сина Ростислава...* — Ростислав Михайлович — новгородський (1230–1231 рр.), галицький князь (1237–1238 рр.), жупан земплінський і березький (бл. 1245–1251 рр.), бан Мачви (1251–бл. 1264 рр.).

Я.К.

Анти (“Аντοι, Antes). Уривок з “Історії України-Руси”

Публікується за виданням: *Грушевський М.* Анти (“Αντοι, Antes). Уривок з “Історії України-Руси” / ЗНТШ. — Львів, 1898. — Т. XXI. — Кн. 1. — С. 1–16. Передрук зі збереженням первісної пагінації: Розвідки і матеріали до історії України-Руси. — Львів, 1900. — Т. 3.

Автограф зберігається у: ЦДІАУК. — Ф. 1235, оп. 1, спр. 197, арк. 1–23. Зберігся також фрагмент (початок: ЗНТШ. — Т. XXI. — С. 1–3) коректи статті з виправленнями та доповненнями автора: ЦДІАУК. — Ф. 1235, оп. 1, спр. 197, арк. 24–25 зв.

с. 452 В першому віці по Христі маємо уперше певні, вільні від всяких сумнівів, звістки про слов'ян. Вони виступають у латинських письменників під іменем вене-дів... — сучасні дослідники висловлюють певні сумніви щодо отождолення вене-дів із слов'янами, див.: Древняя Русь в светле зарубезных источников / Под ред. Е.А.Мельникова. — М., 2000. — С. 59–61.

... можемо означити на основі відомостей Птоломея (II в. по Христі)... — див. розділ IV “Виймок з жерел до історії України-Руси”.

... для слов'янської правітчини на початку нашої ери здобуваємо простору терн-торію... — серед дослідників триває дискусія щодо локалізації прабатьківщини слов'ян. До вирішення цієї проблеми активно залучаються матеріали, нагромаджені археологією, яка з часу появи статті М.Грушевського досягнула вражаючих успіхів. Також враховуються здобутки лінгвістики, антропології, етнографії та інших наук (див.: Петров В.П. Етногенез слов'ян. — К., 1972; Седов В.В. Происхождение и ранняя история славян. — М., 1979; Баран В.Д., Козак Д.Н., Терпиловський Р.В. Походження слов'ян. — К., 1991).

с. 455 ... Йордан (V в.)... — див. розділ V “Виймок з жерел до історії України-Руси”.

с. 456 ... по смерті Атилі... — Аттіла — вождь гунського племінного союзу. У 433–445 рр. правив разом з братом Бледою, у 445–453 рр. — одноосібно. За його правління гунський племінний сюз досягнув найбільшої могутності.

... стрічаємо аж у Йоанна з Ефесу (585)... — йдеться про твір Йоанна Ефеського “Церковна історія”, див.: Свод древнейших письменних известий о славянах. — М., 1991. — Т. I. — С. 276–291.

... при кінці VI і на початку VII в. в оповіданнях Теофілакта... — Феоділат Сімоката (бл. 80-х рр. VI ст. — після 641 р.) — візантійський письменник, автор “Історії” (Свод древнейших письменних известий о славянах. — М., 1995. — Т. II. — С. 10–64).

с. 457 Але анти? Проби об'яснити се ім'я з слов'янської мови... не удались — сучасні дослідники вважають, що етнонім “анти” іранського походження, див.: Седов В.В. Этносоциальная и политическая структура раннефеодалных славянских государств и народностей. — М., 1987. — С. 169–180; Бонев Ч. Анти и словини в Добруджа през VI в. // Руско-български връзки през веколете. — София, 1986. — С. 56–62.

... Агатій... — Агафій Міринейський (бл. 530–бл. 582) — візантійський історик, автор твору “Історія”, див.: Свод древнейших письменних известий о славянах. — М., 1991. — Т. I. — С. 291–310.

... цісар] Маврикій... — візантійський імператор Маврикій (582–602 рр.); вважається автором військового трактату “Стратегікон” (Свод древнейших письменних известий о славянах. — М., 1991. — Т. I. — С. 369–375).

... Менандр... — Менандр Протектор (VI ст.) — візантійський історик, автор твору “Історія”, див.: Свод древнейших письменних известий о славянах. — М., 1991. — Т. I. — С. 311–356.

с. 457–458 Останній раз ім'я антів приходить в оповіданні Теофілакта... в оповіданні про війну 602 р. ... — російський дослідник Г.Г.Літаврін пропонує вважати останньою згадкою про антів присутність цього етноніма у титулі візантійського імператора Іраклія (610–641 рр.), датованим 612 р. (Литаврин Г.Г. О походе аваров против антов // Славяне и их соседи. Международные отношения в эпоху феодализма. — М., 1989. — С. 30).

с. 460 Анти... ті племена, що утворили етнографічну цілість, яку тепер зовемо українсько-руською... — серед дослідників триває дискусія про роль антів в етногенезі українського народу. Одним із послідовників М.Грушевського в цьому питанні був М.Брайчевський, який вважав, що анти виступають у “Повісті временних літ” під назвою дулібів (див.: Брайчевський М.Ю. Антський період в історії східних слов'ян // Археологія. —

К., 1952. — Т. VII. — С. 21–42). Частина дослідників схильні приписувати антам пеньківську культуру V–VII ст. Середнього Подніпров'я. Частина антів, переселившись на Балканський півострів, розчинилася серед слов'янського населення, а інша залишилася на Подніпров'ї, стала одним із компонентів у формуванні українського народу (див.: Історія української культури. — К., 2001. — Т. 1. — С. 568, 573–575).

с. 464 ... *дуже можливо, що тут маємо пам'ять про сю аварську біду VI в., переказану Менадром* — немає достатніх підстав для ототожнення епізоду, описаного у Менадра Протектора, із розповіддю “Повісті временних літ” про насильства обрив над дулібами.

Я.К.

Анти. Реферат

Публікується за виданням: *Грушевський М. Анти. Реферат // ЗНТШ. — Львів, 1899. — Т. XXXI–XXXII. — С. 5. Переклад німецькою мовою див.: Hruševskij M. Die Anten // ЗНТШ. — Львів, 1899. — Т. XXXI–XXXII. — С. 14–15.*

Зберігся автограф резюме під назвою: ЦДІАУК. — Ф. 1235, оп. 1, спр. 197, арк. 28–29.

Ця публікація є тезисним викладом поглядів М.Грушевського на проблеми історії антів, які він ширше виклав у попередній статті.

Я.К.

Хмельницький і Хмельниччина. Історичний ескіз

Публікується за виданням: *Грушевський М. Хмельницький і Хмельниччина. Історичний ескіз // ЗНТШ. — Львів, 1898. — Т. XXXIII–XXIV. — С. 1–30. Передрук зі збереженням первісної пагінації: Розвідки і матеріали до історії України-Руси. — Львів, 1900. — Т. 3.*

Автограф зберігається у: ЦДІАУК. — Ф. 1235, оп. 1, спр. 165, арк. 10–46 зв.

Стаття М.С.Грушевського “Хмельницький і Хмельниччина” побачила світло на сторінках редактованих ним же “Записок НТШ” у 1898 р. Певною мірою цю статтю можна назвати програмною. Слід зауважити, що вона вийшла до 250-ї річниці початку Національно-визвольної війни українського народу, керованої гетьманом Богданом Хмельницьким. Образ гетьмана та його діянь, змальований ученим і в статті, і в “Історії України-Руси” через майже тридцять років, дуже подібний. Таким чином, стаття мала певним чином програмне значення, у ній були сконденсовані головні думки автора щодо Богдана Хмельницького і очоленого ним руху, які пізніше були доповнені й уточнені.

Стаття Грушевського зберігає своє значення насамперед тому, що дає змогу краще зрозуміти творче кредо вченого, еволюцію його поглядів. Автор розкриває образ гетьмана і його справи з урахуванням здобутків європейської історіографії, насамперед позитивістської, він без гніву та емоцій аналізує здобутки й втрати Богдана, але при цьому бере до уваги й актуальні завдання українського національно-визвольного та соціального рухів кінця XIX—початку XX ст. Тут можна відчуті приховану полеміку з концепціями української історіографії XIX ст. (Д.Бантиш-Каменський, М.Маркевич, М.Максимович, М.Костомаров, П.Куліш та ін.), не кажучи про раніші часи. Ще відчутнішим є розрив Грушевського з концепціями, що домінували тоді в російській історіографії і впливали на українську. Ці концепції нерідко були наскрізь пронизані духом великодержавного шовінізму.

Історик приділив тут значну увагу проблемі українсько-польських та українсько-російських відносин, оцінці договору 1654 р.; низка його зауважень не втратила свого значення й донині. М.Грушевський суворо (часом аж занадто суворо!) оцінював роль козацької старшини, яка після поразки повстання Мазепи не спромоглася на серйозний виступ проти Російської імперії, яка надто дбала про задоволення своїх станових інтересів всупереч інтересам трудящих мас, навіть зраджувала їх тощо. Він слушно підкреслив довготривалий вплив подій середини XVII ст., що було відчутно в Україні і на початку XX ст.; досить влучно оцінив рух (за його термінологією — “Хмельниччину”) як “соціально-економічний в основі, був сильно перейнятий національною краскою — се була боротьба пригнічених руських верств і

груп проти гнобительських польських”; а “сам Хмельницький в своїх мріях підіймався до ідеї етнографічної України-Русі в її цілості”. Є й інші важливі принципові положення, зазначені у статті.

Інколи відчутна певна нелогічність висновків Грушевського. То він говорить, що принаймні початкові роки повстання “зістаються великим, світлим моментом в історії нашого народу”, то категорично твердить, що “Хмельниччина на полі політичним і соціальним мала повне фіаско”, ніби не знаючи про те, що відроджена внаслідок неї Українська держава — Гетьманщина проіснувала як незалежна 11 років, а як автономна — майже півтора століття, про те, що навіть автономна власна держава краща, ніж ніякої.

Вбачаємо тут і явну недооцінку ролі Хмельницького, його державотворчої програми. Гетьману тоді, у 1648 р., нібито “ані снилось бути народним вождем і увільняти когось з-під лядської кормиги”, що він нібито “не мав про ніякі перевороти й гадки”, що він не мав жодного плану, розпочинаючи повстання, що він “став в ролі чоловіка, що хотів когось настрашити, а натомість збив з ніг” та ін. Хоча це питання й досі недостатньо досліджене, насамперед через брак джерел, однак нові знахідки в архівах досить виразно свідчать про те, що вже під час повстання К.Косинського та С.Наливайка його керівники ставили вимоги козацького самоврядування (автономії) на певних теренах України, що Павла Павлюка — вождя повстання 1637 р. польські публіцисти звинувачували в тому, що він хотів стати “королем Русі”, що навіть рядові повстанці на початку повстання (липень 1648 р.) заявляли: “Держава від вас, ляхів, перейшла до нас, козаків”, що Хмельницький готував повстання протягом тривалішого часу, ніж традиційно вважалося, а намір відродження Української держави у нього був з самого початку повстання, тільки з тактичних міркувань він не розголошував його до кінця 1648 р., тобто до завершення переможної тогорічної кампанії. Природно, що гетьман продовжував розробляти й коригувати державотворчу програму у ході повстання залежно від його результату на тому чи іншому етапі (детальніше про це див.: *Мицик Ю. Політичні концепції Богдана Хмельницького: деякі аспекти реалізації // Доба Богдана Хмельницького. — К., 1995. — С. 25—39; Смолій В., Степанков В. Богдан Хмельницький. — К., 2003*). Згадана недооцінка М.Грушевським діянь Богдана Хмельницького почасти пояснюється особливостями історичної концепції вченого, на що слушно вказала Н.М.Яковенко (*Яковенко Н.М. Особа як діяч історичного процесу у історіографії Михайла Грушевського // Михайло Грушевський і українська історіографія. — Львів, 1999. — С. 86—97*).

Барто зупинитися і на деяких термінах, вживаних Грушевським, а саме: “Хмельниччина”, “козаччина”, які з його легкої руки також вживаються й в сучасних наукових працях. Дійсно, одним словом (“Хмельниччина”) зручно окреслити те складне й багатогранне явище, яким було загальнонародне повстання 1648—1658 рр., яке називають і Національно-визвольною війною, і Національною революцією тощо. Один термін “Хмельниччина” не може бути визнаний адекватним уже хоча б тому, що він неправомірно пов’язує загальнонародний рух лише з особою гетьмана. На жаль, після появи статті й останніх томів “Історії України-Русі” в СРСР відбулися зміщення у використанні слів і понять. Так, у радянській історіографії та публіцистиці за допомогою суфіксів “-щина” або “-чина” стосовно історичних осіб умисно творився негативний образ і цих осіб, і очолюваних ними рухів (“махновщина”, “петлюрівщина” тощо). Це доводиться враховувати, і тому термін “Хмельниччина” став явно анахронічним. Це ж саме стосується вживання Грушевським терміну “козаччина” замість “козацтво”.

З погляду історіографії ХХІ ст. стаття Грушевського про Богдана Хмельницького виглядає подекуди застарілою. Це є природним, оскільки історична наука не стоїть на місці. Все ж, незважаючи на несприятливі умови підколоніального існування української історіографії до 1991 р., складні умови її розвитку за останні 10—15 років, дослідники, в т. ч. й за межами материкової України, виявили багато цінних джерел, вирішили чимало запутаних історичних проблем і це не можна не враховувати, вивчаючи статтю М.Грушевського.

с. 466 ... підняв він Запоріжжя “королівськими листами”... — ці листи Б.Хмельницького не збереглися. Очевидно, тут слід вести мову про так звані “завивні листи”, тобто прокламації гетьмана, у яких він закликав український народ до повстання.

с. 467 ... в розмовах з польськими послами на початку 1649 р. — йдеться про переговори в Переяславі, які завершилися укладенням перемир'я з Річчю Посполитою. Найповнішим джерелом про ці переговори, на яке посилається М. Грушевський, є щоденник одного з учасників посольства Речі Посполитої — Войцеха М'яковського, різні списки його неодноразово друкувалися в різних виданнях, в т.ч. в таких як "Памятники, изданные временной комиссией для разбора древних актов" (К., 1845—1859. — Т. 1—4; 1897—1898. — Т. 1—3 (2—е вид.); Jakuba Michałowskiego księga pamiętnicza. — Kraków, 1864; Grabowski M., *Przeddziecki A. Źródła do dziejów polskich.* — Wilno, 1843. — Т. 1. Остання за часом публікація цієї пам'ятки була вміщена у виданні: Воссоєдинение Украины с Россией. Документы и материалы в 3-х томах. — М., 1953. — Т. 2.

с. 468 ... убивство сина — тут Грушевський повторює цю ж звістку, яка знайшла своє відображення в його "Історії України-Руси" (Грушевський М. Історія України-Руси. — К., 1995. — Т. VIII. — С. 159). Вона ґрунтується на непевній інформації одного документа з "Пам'ятної книги" Якуба Міхаловського. Сам же Б. Хмельницький у своєму листі-скаржі до великого коронного гетьмана Миколи Потоцького від 13(03). 03.1648 р., описуючи напад Д. Чаплинського на Суботів, пише тільки про жорстоке побиття, а не вбивство, татаринном-слугою Чаплинського свого сина (Юрія — ?) (Документи Богдана Хмельницького. 1648—1657 рр. — К., 1961. — № 1).

Косинського — Криштоф Косинський — керівник повстання проти Речі Посполитої 1591—1593 рр. Сучасні дослідники (С. Леп'явко) розглядають цей виступ як перший етап потужного повстання 1591—1596 рр. Див.: Леп'явко С. А. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. — Чернівці, 1996.

Сю верству обчислювано на 500... 8000 — йдеться лише про реєстрове козацтво. Дійсна ж чисельність козацтва була набагато вищою. Зокрема при переписі Війська Запорозького, що виступало на Хотинську війну 1621 р., було нараховано понад 60 тис. козаків. Це вказує й сам М. Грушевський, зазначаючи нижче, що козаки числились "на десятки тисяч".

с. 469 Причина, що дала руху Хмельницького нечувані... успіхи, була передовсім — спілка з татарами — у даному випадку М. Грушевський припускається помилки. При всій повазі до дійсно великої ролі Кримського ханства, яке підтримало українських повстанців, вважати дану причину найголовнішою немає підстав. Головна причина успіху Богдана Хмельницького полягала в тому, що очолювана ним Національно-визвольна війна була всенародною, а до цього в свою чергу спричинився цілий шерег причин соціально-економічного, політичного, релігійного та національного характеру.

с. 470 ... Хмельницький марнує час... — ця точка зору Грушевського не поділяється більшістю українських істориків. Ще за його життя було доведено, що Б. Хмельницький, перебуваючи після Корсунської битви 26(16) травня 1648 р. у Білій Церкві, активно формував армію, займався питаннями розбудови держави, дипломатичною діяльністю тощо. З тактичних міркувань він відправив на захід потужне військо під командуванням полковника Максима Кривоноса, яке разом із повсталими селянами та міщанами очистило значну частину Волині та Поділля від ворожих сил. Коли ж основні збройні сили Речі Посполитої стали стягуватися під Старокостянтинів та Пилявці і військо Кривоноса уже було недостатньо, сам гетьман вирушив у похід, щоб здобути перемогу під Пилявцями у 20-х числах вересня 1648 р. (за новим стилем).

... Володислав в своїх планах війни з турками... — йдеться про Владислава IV Вазу, короля Речі Посполитої у 1632—1648 рр., який помер у травні 1648 р. Цей король дійсно задумував у 1646 р. розпочати війну проти Османської імперії і особливу увагу приділяв запорозькому козацтву як потужній мілітарній силі у цій війні, обіцяв козацькій старшині за участь у цій війні розширити реєстр, відновити козацькі права й вольності.

... стоїть під Львовом... марнує час під Замостям... — облога українськими повстанцями Львова припадає на вересень-жовтень 1648 р., а Замостя — на 06—17.XI.1648 р. (за новим стилем). М. Грушевський даремно дорікає Хмельницькому за його нібито нерішучі або недоречні в даній ситуації дії. Сучасні дослідники вважають, що Хмельницький якраз тверезо

оцінював свої та ворожі сили і розумів, що перехід Вісли й війна на чужій землі проти міцно укріплених міст і фортець в умовах суворої зими, епідемії чуми, з військом, значна частина якого вимагала повернення на батьківщину, була б авантюрою і шанси домогтися в ній успіху були незначними. Тому гетьман вирішив повернутися назад, проголосивши підтримку на виборах Яна-Казимира (меншого зла порівняно з братом останнього Карлом-Фердинандом). Інша справа, що Хмельницький, відступаючи, покинув територію Галичини. Це дійсно була тяжка помилка і політичний прорахунок, за думкою деяких авторів (І. Крип'якевич, В. Степанков), чи не найбільший у політичній біографії Богдана Хмельницького.

... нового, ним попираного короля... — йдеться про брата покійного Владислава IV — Яна-Казимира, що був королем Речі Посполитої у 1648—1668 рр. Його було обрано королем 04.XI.1648 р., а короновано у січні 1649 р.

с. 471 *Podniosła się tém bestya* — тобто: "піднеслася через це bestya". М. Грушевський не вважає потрібним зауважити тут надзвичайно ворожий тон і відповідну термінологію та оцінки В. М'ясковського, який називав українських православних "bestieю".

... єрусалимський патріарх... — йдеться про єрусалимського патріарха Паїсія, який відвідав Богдана Хмельницького у Києві в грудні 1648 р., коли їхав через Україну до Москви. Паїсій у переговорах з гетьманом не міг не торкнутися релігійних питань і навіть благословив його на війну. Майже одночасно або трохи пізніше своє благословення на боротьбу проти Речі Посполитої дали всі інші православні патріархи.

... замість того, щоб поставити козацький рух на ґрунті національним або соціальним, дали йому релігійну закраску... — закиди М. Грушевського не цілком коректні, оскільки він не врахував чомусь тогочасних історичних умов. Для рухів середньовіччя та ранньомодерного часу було характерним те, що вони проходили під релігійною оболонкою. Досить згадати гуситські війни у Чехії початку XV ст., Реформацію XVI ст., громадянські війни у Франції XVI ст. тощо. Не стала винятком і Національно-визвольна війна українського народу 1648—1658 рр., головним гаслом якої стала боротьба за православну віру проти католицизму й унії. Власне й цієї однієї причини було достатньо для вибуху потужного повстання, а ситуація в тогочасній Україні була ускладнена наявністю крім релігійного, також і національного та соціально-економічного гніту.

с. 472—473 ... неясні були сі мрії... неясні, фантастичні ті десидерати — про недооцінку тут і в інших місцях статті Грушевського державотворчої програми Богдана Хмельницького ми згадували вище. Що це не були "неясні мрії" говорить красномовно уже той факт, що Хмельницькому вдалося відродити й розбудувати Українську державу, яка в період найбільшої своєї могутності сягала кордонів етнічних українських земель.

с. 473 ... хана — йдеться про Іслама-Гірея III, кримського хана у 1644—1654 рр., союзника Богдана Хмельницького у 1648—1653 рр.

с. 474 ... Зборівські статті — йдеться про пункти мирної угоди, укладеної під Зборовом 18 (8) серпня 1649 р. (після Зборівської битви) між Б. Хмельницьким та Яном-Казимиром. Ця угода мала компромісний характер, через зраду хана аж ніяк не відповідала результатам блискучої перемоги української зброї. Але дорікати за це гетьману, як це робить Грушевський, не варто, оскільки він вимушено мав піти на таке порозуміння.

с. 475 ... миргородський полковник — йдеться про Матвія Гладкого, який був миргородським полковником з квітня 1649 до Берестецької битви 1651 р.

... архідіякона Павла... Макарія — М. Грушевський у даному випадку не дуже чітко окреслив особу автора знаменитого історико-мемуарного твору. Павло Алеппський (Халебський) був сином антіохійського патріарха Макарія, який двічі відвідав Україну, проїжджаючи через неї з Молдавії до Москви (1654 р.) і назад (1656 р.). Повне видання його твору, використане М. Грушевським, переклав з арабської відомий орієнталіст Г. Муркос: Путешествие антіохійского патриарха Макария в XVII веке. — М., 1897. — Вып. 2; М., 1899. — Вып. 4. Саме на це видання пам'ятки Грушевський і посилається при подальшому викладі. Див. також сучасний польський переклад найважливіших фрагментів пам'ятки: *Kowalska M. Ukraina w połowie XVII w. w relacji arabskiego podróżnika Pawła, syna Makarego z Aleppo.* — Warszawa, 1986.

... на Запоріжжі претендент на булаву — тут йдеться про Худолія, який проголосив себе гетьманом на Запоріжжі. У своїй "Історії України-Руси" Грушевський приділяє цьому епізоду трохи більше уваги, зокрема вказує на те, що згадки про цей виступ містяться у двох листах Адама Кисіля: у березні 1650 р. Кисіль писав про його початок, а 29(19).08.1650 р. — що вже Хмельницький його придушив, а Худолія було страчено (*Грушевський М.* Історія України-Руси. — К., 1995. — Т.VIII. — С. 269).

с. 476 ... в звітній пісні — "бодай тебе, Хмельниченьку, перша куля не минула..." — негативні наслідки союзу гетьмана з ханом дійсно давали підстави для творення такого роду пісень. Водночас треба зазначити, що тут мова йде швидше не про Богдана Хмельницького, а про його сина Юрія, який був гетьманом у 1659—1663 рр., а потім претендував на булаву як ставленник турецького султана в 1677—1681 рр. Крім того, важко визначити репрезентативність цієї пісні, оскільки в тогочасній Україні існували різні політичні угруповання, які по-різному бачили зовнішньополітичну орієнтацію Гетьманщини.

... вирозумілими... — тут — "милостивими".

... Реєстр списано... — текст цього реєстру є опублікованим: Реєстр війська Запорозького 1649 року. — К., 1995.

Маємо його універсал з осені 1650 р. (20/IX) — див. сучасну публікацію універсалу Б.Хмельницького, писаного 30(20).09.1650 р. у Ямполі і адресованого всім жителям Київського воеводства, а особливо полковникам. На підставі цього універсалу полковники Війська Запорізького мали карати селян, які повстали проти шляхти в той час, коли гетьман вирушив у молдавський похід (Універсали Богдана Хмельницького. — К., 1998. — № 43. — С. 113—114).

с. 477 ... Турції, що признала Хмельницького своїм васалом — українські повстанці не приймали турецького протекторату в роки Національно-визвольної війни 1648—1658 рр. Туреччина ж поспішала оголошувати своїми васалами і тих, хто звертався до неї за допомогою чи з пропозицією укласти союз. Характерно, що силістрійський намісник Сияушпаша в одному з листів до Б.Хмельницького перерахував як підданих турецького султана навіть німецьких, польських та угорських монархів! (Детальніше про це див.: *Мицик Ю.А.* Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу середини XVII століття. — Дніпропетровськ, 1996. — С. 106).

... Білоцерковської умови — йдеться про мирне порозуміння, укладене 07.X.1651 р. за новим стилем між Україною-Гетьманщиною і Річчю Посполитою після тривалих боїв під Білою Церквою.

... під Батогом... — йдеться про битву під Батогом (31.V.—02.VI.1652 р.), в якій українські війська розгромили коронне військо Речі Посполитої під командуванням польного гетьмана коронного Марціна Калиновського.

... Чарнецький... — йдеться про Стефана Чарнецького гербу "Лодзя" (р.н. невід. — 1665), видатного польського полководця XVII ст., який під час Національно-визвольної війни обіймав посади військового судді (1650—1652), хорунжого сандомирського (1651), коронного обозного (1652—1655), київського каштеляна (1655—1657), коронного регімента (1656), руського воеводи (1657—1664) та ін. В останній рік життя був гетьманом польним коронним. Відзначився особливою жорстокістю в придушенні національно-визвольної боротьби українського народу.

... під Жванцем... — битва під Жванцем, що на південний захід від Кам'янця-Подільського, проходила упродовж тривалого часу наприкінці 1653 р. Вона, зрештою, звелася до кількох боїв і блокади українсько-кримським військом королівського війська на чолі з самим королем Яном-Казимиром. Приречене на вірну загибель через брак провіанту, голод і голод, польське військо запросило миру. Однак внаслідок непослідовної, а саме зрадницької тогочасної позиції Кримського ханства воєнна кампанія закінчилася загальним підтвердженням Зборівського миру 1649 р.

... Волощина... — йдеться про Молдавію.

с. 478 ... Берестецька катастрофа... — битва під Берестечком (30 червня — 10 липня 1651 р.), яка закінчилася поразкою українського війська і перемогою сил Речі Посполитої.

с. 481 ... *на Виговськiм...* — Іван Виговський — генеральний писар Війська Запорізького (1649—1657), гетьман (1657—1659). Дійсно, статейний список посольства боярина Василя Бутурліна ґрунтується у цій частині на свідченнях Виговського. До цілком вірної зауваги М.Грушевського щодо непевності цих свідчень слід додати також і ймовірну тенденційну обробку В.Бутурліним даної інформації.

Вертаюсь до козацьких жадань — значно повніше питання про Переяславську раду та укладення договору у 1654 р. висвітлено у спеціальній статті М.Грушевського: Переяславська умова України з Москвою 1654 року // Переяславська рада 1654 року (історіографія та дослідження). — К., 2003. — С. 5—54.

с. 483 ... *Зарудний і Тетеря...* — йдеться про послів Б.Хмельницького до царя Олексія — Самійла Зарудного, генерального суддю (1652—1657), та Павла Тетерю, переяславського полковника (1653—1657), пізніше — генерального писаря (1660—1663) і гетьмана Правобережної України (1663—1665).

с. 484 ... *з своїми автономічними змаганнями...* — М.Грушевський у цій статті не вповні адекватно вживає даний термін. Значна частина козацької старшини прагнула власної самостійної держави і тут термін “автономічна” децю є неточним, позаяк “автономія” — це вже обмеження суверенітету. З легкої руки Грушевського саме таке, неадекватне використання терміна (як от: “автономісти”) знайшло значне поширення в історичній літературі, нерідко як синонім слова “самостійники”.

с. 485 *По битві під Охматовим...* — битва під Охматовим (“Дрожипільська”) між українсько-російським військом з одного боку і польсько-татарським — з іншого відбулася 29—30 січня 1655 р. біля Охматова (нині — однойменне село Жашківського району Черкаської області, близько 12 км на південний схід від Жашкова).

с. 486 ... *Ракоці...* — Д'єрдь II Ракоці, князь Трансильванії (Семигорода) у 1648—1660 рр.

... *кор[олеви] Христини...* — Христина, королева Швеції у 1632—1654 рр.

... *Карлом Шведським...* — Карл X Густав, король Швеції у 1654—1660 рр.

... *диплом, виданий... пинській шляхті...* — тут неточність. Йдеться про універсал Б.Хмельницького про підтвердження прав шляхти Пінського повіту, виданий у Чигирині 08.VII(28.VI).1657 р. Див.: Універсали Богдана Хмельницького. 1648—1657. — К., 1998. — № 167. — С. 231—235.

с. 487 ... *справа Полуботка...* — Павло Полуботок (1660—1723), чернігівський полковник (1706—1722), наказний гетьман Лівобережної України (1722—1723). Мужньо боронив під час переговорів з царем Петром I і представниками російського уряду суверенітет Гетьманщини, за що був ув'язнений у Петропавлівській фортеці, де й помер.

... *вибори в комісію 1767 р. ...* — йдеться про вибори представників різних станів до “Уложенной комиссии” 1767 р. та ухвалення відповідних інструкцій для депутатів. З цією установою представники станів гетьманщини пов'язували надії на демократизацію суспільного життя, розширення автономії Гетьманщини, відновлення гетьманського уряду тощо. Однак всупереч сподіванням Катерина II не скликала “Уложенную комиссию”, автори найбільш радикальних інструкцій в Україні були навіть репресовані.

... *проект Капніста* — йдеться про Василя Капніста (1756—1823), видатного поета і громадсько-політичного діяча. У 1788 р. склав проект відновлення козацьких полків на Україні, але останній було відхилено російським урядом. У 1791 р. здійснив таємну місію до Пруссії, сподіваючись у разі вибуху визвольного повстання в Україні домогтись допомоги від цієї держави. Див.: *Мезько-Оглоблин О.* Люди Старої України та інші праці. — Острог—Нью-Йорк, 2000. — С. 71—125.

Ю.М.

Портрет Хмельницького з вид[ання] 1683 р. (До портрета)

Публікується за виданням: *Г[рушевськ]ий М., Г[рушевськ]ий Ол.* Портрет Хмельницького з вид[ання] 1683 р. (До портрета) // ЗНТШ. — Львів, 1898. — Т. XXIII—XXIV. — Miscellanea. — С. 18—20.

Автограф зберігається у: ЦДІАУК. — Ф. 1235, оп. 1, спр. 167, арк. 45—47 зв.

Про графічні зображення Богдана Хмельницького існує значна література, але багато питань досі залишаються дискусійними та малодослідженими. Більшість статей на цю тему друкувалася в радянський період і часто автори змушені були замовчувати публікацію братів Грушевських або подавати поклик тільки на їхні криптоніми, див.: *Степовик Д.В.* Загадки граверської Богданіани // Україна. — К., 1979. — № 4. — С. 22—23; *Welyczenko S.* Mało znany portret Bohdana Chmielnickiego // Studia historyczne. — Warszawa, 1981. — Z. 2. — S. 303—308; *Качій Ю.Ю.* Нововиявлений прижиттєвий портрет Б.Хмельницького // Архіви України. — К., 1981. — № 3. — С. 31—32; *Кісь Я.П.* Найдавніші граверні портрети Б.Хмельницького // Жовтень. — Львів, 1984. — № 2. — С. 134—136; *Костюк С.П.* Графічні портрети Б.Хмельницького: з фондів відділу мистецтв ЛНБ ім.В.Стефаніка // Записки Львівської наукової бібліотеки ім.В.Стефаніка. — Львів, 1992. — Вип. 1. — С. 34—41; *Ludorowski L.* Trzy portrety Bohdana Chmielnickiego // Duktem czasu. — Opole, 1996. — S. 155—178.

с. 490 ... поданих *В.Антоновичем* в книзі “*Исторические деятели Юго-Западного края*”... — М.Грушевський мав на увазі видання: *Антонович В.Б., Бец В.А.* Исторические деятели Юго-Западной России в биографиях и портретах. — К., 1883.

... портрета *Вільгельма Гондіуса*... — Вільгельм Гондіус (1597—1658) — нідерландський гравер, що з 1634 р. жив у Гданську; вигравірував портрет Богдана Хмельницького (1651 р.) та виконав гравюри за малюнками Гійома-Левасера де Боплана до книги “Опис України” (1650 р.)

с. 491 ... *перерібка пок[іийного] Матейки* — Ян Матейко (1838—1893) — відомий польський історичний живописець.

... популярні оповідання про *Хмельницького*, видані минулого року “*Просвітою*” — йдеться про видання: [*Борковський О.*] Богдан Хмельницький до часу повстання проти Польщі. — Львів: “Просвіта”, 1897.

М.К.

Чи було між руськими племенами плем'я хорватів? Реферат

Публікується за виданням: *Грушевський М.* Чи було між руськими племенами плем'я хорватів? Реферат // ЗНТШ. — Львів, 1899. — Т. XXXI—XXXII. — С. 6. Переклад німецькою мовою див.: *Hruševskij M.* Gab es unter den ukrainischen Volksstämmen einen Volksstamm der Chorvaten? // ЗНТШ. — Львів, 1899. — Т. XXXI—XXXII. — С. 15—16.

Автограф (фрагмент, початок) зберігається у: ЦДІАУК. — Ф. 1235, оп. 1, спр. 197, арк. 30—30 зв.

с. 492 *Питання... було обговорене в І т. моєї “Історії України-Руси” (с. 123—125)*... — у третьому, найбільш повному виданні цієї праці автор також досліджує це питання (К., 1991. — С. 210—213).

... оповідання *Константина Порфірородного*... — йдеться про його твір “Управління імперією”, у якому є згадки про хорватів (*Константин Багрянородний. Об управленіи имперіи* / Под. ред. Г.Г.Литаврина и. А.П.Новосельцева. — М., 1991. — С. 130—131, 140/141).

... чи було руське плем'я хорватів, лишається отвертим — у хорватській проблематиці залишається багато дискусійних моментів (див.: *Войтович Л.* “Біл” хорвати чи “карпатські” хорвати? // Миколаївщина. — Львів, 1998. — Т. 1. — С. 49—79), хоча більшість сучасних дослідників дотримується думки, що серед східнослов'янських племен були хорвати.

Я.К.

Розділ IV. ОГЛЯДИ, ЗВІТИ, РЕЦЕНЗІЙНІ СТАТТИ

Нововидані пам'ятки давнього письменства руського

Публікується за виданням: *Грушевський М.* Нововидані пам'ятки давнього письменства руського // ЗНТШ. — Львів, 1895. — Т. V. — С. 1–15.

с. 496 ... *пам'ятки, виданої перед двома роками...* — сучасне видання цієї пам'ятки див.: *Бегунов Ю.К.* Памятники русской литературы XIII века. “Слово о погибели Русской земли”. — М.; Л., 1965. — С. 153–157; Слово о погибели Русской земли / Подгот. текста, пер. и коммент. Л.А. Дмитриева // Библиотека литературы Древней Руси. — СПб, 1997. — Т. 5. — С. 90–91.

с. 497 ... *з Мономаха і до Всеволода...* — Володимир Всеволодович Мономах (1113–1125) — великий київський князь; Всеволод Юрійович Велике Гніздо (1176–1212) — володимиро-суздальський князь.

... *від Ярослава...* — Ярослав Володимирович Мудрий (1019–1054) — великий київський князь.

... *й до “сучасного Ярослава” й брата його Юрія* — Ярослав Всеволодович (1238–1246) — володимиро-суздальський князь; Юрій Всеволодович (1218–1238) — володимиро-суздальський князь, загинув на р.Сіті у битві з татарами.

Є то досить риторичне й холодне наслідування “Слова о полку Ігоревім”... — це питання залишається дискусійним, дослідники висловили серйозні сумніви щодо впливу “Слова о полку Ігоревім”, див.: *Гудзий Н.К.* О “Слове о погибели Рускыя земли” // Труды Отдела древнерусской литературы. — Л., 1956. — Т. III. — С. 528; *Соловьев А.В.* Заметки к “Слову о погибели Рускыя земли” // Там же. — Л., 1958. — Т. XV. — С. 109–113.

с. 498 ... *про Романа Галицького...* — Роман Мстиславович — князь волинський (1170–1199), галицько-волинський (1199–1205).

с. 499 ... *сину Георгію (батькові династії московської)...* — Юрій Володимирович Долгорукий, володимиро-суздальський князь, у 1149, 1151 та 1155–1157 рр. був київським князем.

... *мемуари готського топарха...* — йдеться про анонімну “Записку готського топарха” (див.: *Васильевский В.Г.* Записка греческого топарха // ЖМНП. — СПб, 1876. — Ч. 185. — С. 368–434).

с. 501 *Митрополит Клим...* — Клим (Климентій) Смолятич був київським митрополитом у 1147–1149 та 1149–1155 рр.

... *київський князь Ізяслав...* — Ізяслав Мстиславич (1146–1154) — київський князь.

... *кн[язь] смоленський Ростислав...* — Ростислав Мстиславич, князь смоленський (1125–1159), великий київський князь (1159–1167).

с. 503 ... *до кн[язя] Ізяслава-Дмитра (Ярославича) писав своє послання Феодосій про “віру варязьку”...* — Ізяслав Володимирович — київський князь (1054–1069, 1070–1073, 1077–1078). Згодом М.Грушевський висловив сумніви щодо приналежності цього твору Феодосію Печерському (*Грушевський М.* Історія української літератури. — К., 1993. — Т. II. — С. 75–76).

... *Іаков — про моральне поводження...* — йдеться про “Послання ченця Якова до князя Дмитрія”. Датування пам'ятки, як і її автор та адресат, залишаються дискусійними. Спочатку вважалося, що цей твір написав чернець Яків, якого Феодосій обрав своїм наступником, адресувавши його князю Ізяславу Ярославовичу. Проте згодом почала превалювати думка, що твір написано для ростовського князя Дмитра Борисовича (1253–1294) (*Подскальски Г.* Христианство и богословская литература в Киевской Руси (988–1237 гг.) — СПб, 1996. — С. 242–243).

... *м[итрополит] Никифор — до Мономаха, Ярослава Муромського й інш[их]* — Никифор (1104–1121) — київський митрополит, вважається автором чотирьох послань:

двох до князя Володимира Мономаха, одного до волинського князя Ярослава Святополчича та «Повчання» на початок великого посту» (*Подскальски Г. Християнство. — С. 244–245, 290–291*).

с. 505 ... анонімне “Слово в суботу сыропустную”, що деякі подавали Климу — сучасні дослідники також не схильні приписувати цю пам'ятку Климу Смолятичу (*Подскальски Г. Християнство. — С. 164*).

... про кн[язя] Ігоря, забитого р. 1147 в Києві... — Ігор Ольгович невеликий проміжок часу був київським князем (30.VII.1146–13.VIII.1146 р.), 5 січня 1147 був порижений у ченці, а 19 вересня 1147 р. вбитий киянами, згодом канонізований.

с. 506 ... Давид княжив в Чернігові... — Давид Святославич був чернігівським князем у 1097–1123 рр.

с. 510 ... оповідання про князя Ростислава... — описана розмова князя Ростислава Мстиславича з печерським ігуменом Полікарпом відбулася незадовго до його смерті, що настала 14 березня 1167 р.

... Кирила Туровського... — (бл. 1130–1182) — вважають, що все його життя пройшло в м. Турові, де він певний час займав єпископську посаду (бл. 1169–1182 рр.).

с. 511 Зауважимо, що нема досі приступного видання Кирилових писань... — найповніше видання його творів див.: *Еремін І.П. Литературное наследие Кирилла Туровского // Труды Отдела древнерусской литературы. — Л., 1955–1958. — Т. XI–XV.*

Я.К

Нові розвідки з історії давньої Русі

Публікується за виданням: *Грушевський М. Нові розвідки з історії давньої Русі // ЗНТШ. — Львів, 1897. — Т. XVIII. — Кн. IV. — С. 1–24. Передрук зі збереженням первісної пагінації: Розвідки і матеріали до історії України-Русі. — Львів, 1897. — Т. 2.*

с. 512 Автор першої з названих вгорі книжок... — Д.Я.Самоковасов після виходу рецензованої книжки видав ще такі дослідження: *Архивное дело в России. — М., 1902. — Т. 1–2; Могилы русской земли. — М., 1908; Могильные древности Северянской Черниговщины. — С. 1916.*

... теорія Арістотеля... — йдеться про твір Арістотеля “Політика”.

с. 513 ... Чичеріна... — мова йде про відомого російського юриста та філософа Б.Н.Чичеріна.

с. 514 ... як в оповіданні Ібн Фадлана про короля руського... — див. розділ XV у “Виймаках з жерел до історії України-Русі”.

... як перекази Юлія Цезаря і Тацита... — йдеться про твори “Записки про гальську війну” Юлія Цезаря та “Германія” Тацита.

... слова Лорана... — йдеться про Франсуа Лорана (Laurent) — бельгійського юриста та історика (1810–1887 рр.).

с. 515 ... професора Філевича... — І.П.Філевич (1856–1913 рр.) — професор Варшавського університету; після виходу рецензованої книжки опублікував монографію: *Обзор новейшего периода галицко-русской истории. 1772–1900. — М., 1902.*

с. 518 ... версію Никоновського кодексу важнішою від кодексів Іпатського і Лаврентіївського... — у складі Никоновського літопису наявний пізній список “Повісті временних літ”, в якому є звістки, відсутні в Іпатському та Лаврентіївському списках, але вірогідність їх досить сумнівна.

с. 519 ... проф. Сергеевича... — В.І.Сергеевич (1832–1910 рр.) — декан юридичного ф-ту (1888–1899 рр.) та ректор Петербурзького університету (1897–1899 рр.), лідер державної юридичної школи в Росії; у 1899 р. видав третій том “Русских юридических древностей”.

с. 522 ... вказівки проф. Голубинського — йдеться про його дослідження “История русской церкви”.

... белетрист д. Гавронський... — Ф.Равіта-Гавронський (1845–1930 рр.) — польський історик та письменник. Написав ряд монографій, присвячених українській тематиці:

“Historia ruchów hajdamackich” (1899–1901), “Bohdan Chmielnicki” (1908–1909), “Kozaczyna ukraińska w Rzeczypospolitej Polskiej” (1923).

с. 523 ... *лише з праці Рulikовського і Радзимінського...* — йдеться про монографію: *Rulikowski E., Radziwiński Z.* Kniaziowie i szlachta. — Lwów, 1880.

... *моєю історією Київщини...* — див.: *Грушевський М.* Очерк истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIII столетия. — К., 1891.

... *про софійські фрески — з Закревського...* — див.: *Закревский Н.В.* Описание Киева. — М., 1868. — Т. 1–2.

с. 524 ... *д. Петро Голубовський...* — П.В.Голубовський (1857–1907 рр.) — професор Київського університету; окрім перерахованих М.Грушевським праць, він ще видав “Новые издания и исследования по древнейшему периоду русской истории” (К., 1906), “Критико-библиографический обзор трудов по древнейшему периоду русской истории” (К., 1907).

с. 526 ... *Йордана...* — у тексті, очевидно, друкарська помилка: Йорланда.

с. 527 ... *баламутні звістки Якимівської літописі...* — Іоакимівський літопис до наших днів не зберігся, окрім фрагментів, опублікованих в “Історії російській” В.Н.Татищева. Серед дослідників триває дискусія щодо їх вірогідності.

... *звістка архангелогородського літописця, дуже півного* — у сучасній науці поширена інша назва цього літопису — Устюжський; цей літопис укладений на початку XVI ст. (див. останню публікацію: *Устюжские и Вологодские летописи XVI–XVIII вв.* // Полное собрание русских летописей. — Л., 1982. — Т. XXXVII).

с. 530 ... *д. Данилевича* — В.Данилевич (1872–1935 рр.) — професор Київського університету; окрім рецензованої М.Грушевським праці, опублікував монографію: Археологічна минувшина Київщини. — К., 1925.

с. 531 *Характеристика Всеслава...* — Всеслав Брячиславич (1044–1101 рр.) — полоцький князь, короткий час був київським князем (14 вересня 1068—середина квітня 1069 р.).

... *Гліба Всеславича...* — мінський князь у 1101–1119 рр.

с. 532 ... *монографію Лятковського про Міндовга...* — див.: *Latkowski J.* Mendog, król litewski. — Kraków, 1892.

... *Смольки про відносини Кейстута і Ягайла...* — див.: *Smolka S.* Kiejstut i Jagiełło. — Kraków, 1889.

... *лише Турово-Пінська і Переяславська не мають спеціальних монографій...* — згодом були видані: *Грушевський А.* Очерки истории Туровского княжества. — К., 1902; *Ляскоронский В.* История Переяславской земли с древнейших времен до половины XIII ст. — К., 1903.

Я.К.

Наукова діяльність Товариства імені Шевченка в р. 1895.

Записка для загального збору р. 1896

Публікується за виданням: ЗНТШ. — 1896. — Т. X. — С. 5–12.

Ця записка є звітом М.Грушевського як редактора “Записок НТШ” про виконану роботу і своєрідним перспективним планом, який вчений намагався реалізувати в НТШ. У записці автор не обмежується повноваженнями редактора, яким він був з початку 1895 р., а торкається всіх напрямів діяльності Товариства. Таке право історик заслужив, будучи ініціатором і реалізатором багатьох наукових починань НТШ. Не випадково у тому ж 1896 р. М.Грушевського обрали почесним членом Товариства, а тодішній його голова Олександр Барвінський назвав його “головним керманічем наукової роботи в нашій товаристві” (Загальні збори Наукового товариства ім. Шевченка // Записки НТШ. — 1896. — Т. XII. — С. 5; *Винар Л.* Михайло Грушевський і Наукове товариство ім. Тараса Шевченка 1892–1930. — Мюнхен, 1970. — С. 12).

с. 534 *Ферії* — свята.

... *“Правничий часописі”...* — “Часопись правнича”. Місячник для теорії і практики (під такою назвою з’явився перший номер часопису 1 квітня 1889 р.) — правничий журнал,

що виходив у Львові з 1889 до 1899 р. Заснований К.Левицьким, Є.Олесницьким та А.Горбачевським. Періодичність цього видання тричі змінювалася: з місячника на кварталник, згодом — на річник. З 1892 р. журнал видавала Правничка комісія Історико-філософської секції НТШ за редакцією К.Левицького. Загалом вийшло 10 річників “Часописі правничої”.

с. 535 ... *перший том, зложений переважно з праць українських співробітників (трьох українців і двох галичан)*... — з п'яти авторів першого тому “Записок НТШ” троє (М.Грушевський, О.Кониський, Т.Рильський) представляли підросійську Україну, двоє (О.Колесса, О.Барвінський) — Галичину.

... *разом з жертвою одного патріота*... — М.Грушевський має на увазі когось з наддніпрянських українців. Анонімність збережена з огляду на можливі неприємності з боку царського режиму для мецената у разі оприлюднення цієї акції.

с. 536 ... *правдоподібно, се розширення довершиться вже свого року*... — як і сподівався М.Грушевський, починаючи з 1896 р. “Записки НТШ” стали виходити 6 разів на рік.

... *з часом се повинно б статись і з математично-природничим* — починаючи з 1897 р., матеріали членів Математично-природничої секції публікувалися в окремому виданні — “Збірник Математично-природничої секції”. Ця секція утворилася 1892 р. як Математично-природописно-лікарська секція.

с. 537 ... *про “Правничу часопись”*; *зміст її обговорено на іншій місці (в науковій хроніці)*... — див.: Наукова хроніка. Огляд українсько-руських часописей за р. 1895 // Записки НТШ. — 1896. — Т. X. — С. 2–4. В огляді зазначається, що в 1895 р. було опубліковано 4 випуски “Часописі правничої”.

... *під редакцією того ж д-ра К.Левицького*... — Левицький Кость (1859–1941 рр.) — адвокат, публіцист, видатний політичний діяч Галичини, почесний член НТШ. Основні праці: “Німецько-український правничий словник” (1893 р.), “Історія політичної думки галицьких українців 1848–1914” (1926 р.) та ін. (Енциклопедія українознавства. — Львів, 1994. — Т. 4. — С. 1268).

... *вони містять в собі переклад Костомарова “Мазепа й мазепинці” (з скороченнями)*... — див.: Руська історична бібліотека. — Львів, 1895. — Т. XVII: *Костомаров М.* Історичні монографії. — Т. 10: Мазепа. Ч. 1; Там само. — Т. XVIII: *Костомаров М.* Історичні монографії. — Т. 11: Мазепа. Ч. 2. Мазепинці. Ці праці завершували проект 11-томного видання праць М.Костомарова у серії “Руська історична бібліотека”.

... *Антоновича “Останні часи козаччини на правім боці Дніпра”* — праця В.Антоновича під дещо іншою назвою “Останні часи козаччини на Правобережжі після актів 1679–1716 рр.” була поміщена у XVIII томі “Руської історичної бібліотеки” разом зі згаданими працями М.Костомарова (див.: Руська історична бібліотека. — Львів, 1895. — Т. XVIII: *Костомаров М.* Історичні монографії. — Т. 11: Мазепа. Ч. 2. Мазепинці. — С. 127–296).

... *і в часописі Товариства “Зоря”*... — “Зоря” — тижневий часопис, що виходив у Львові протягом 1880–1897 рр. З 1885 р. він перейшов у власність НТШ і став всеукраїнським друкованим органом, де друкувалися письменники, критики, етнографи як з Галичини, так і з Наддніпрянської України.

с. 538 ... *“Пам'яток українсько-руської мови й літератури”*... — йдеться про видання Археографічної комісії, що виходило за редакцією Івана Франка. До 1913 р. з'явилося сім томів серії; останній том серії був опублікований 1930 р.

... *наукове видання писань Котляревського (ювілейне видання — деякі часті його розпочато друком)* — до ювілею І.Котляревського у 1898 р. Археографічна комісія у “Пам'ятках українсько-руської мови й літератури” планувала перевидати “Енеїду” та інші його твори. Комісія навіть схвалила відповідне рішення. “Енеїда” була перевидана з першого видання 1798 р.; від видання інших творів Комісія відмовилася з огляду на такі ж наміри у київських наукових колах (*Капраль М.* Археографічна комісія Наукового товариства ім.Шевченка у Львові (Нарис історії діяльності) // Український археографічний щорічник. —

К., 1999. — Вип. 3/4. — С. 58). Ідея видання творів та наукової біографії І.Котляревського була запропонована М.Грушевським в одній зі своїх перших публікацій у “Записках НТШ” (див.: *Сергієнко М.* Для ювілею Івана Котляревського // *Записки НТШ.* — Львів, 1893. — Т. II. — С. 147–161). За його ж ініціативою у 1898 р. створено спеціальний фонд для українських письменників і літераторів ім. І.Котляревського (*Винар Л.* Михайло Грушевський і Наукове товариство ім. Тараса Шевченка 1892–1930. — Мюнхен, 1970. — С. 11).

с. 539 ... *О.Роздільським...* — Роздольський Осип (1872–1945 рр.) — етнограф, фольклорист. Зібрав та упорядкував галицькі народні казки, видані 1895 і 1899 рр. за сприяння Івана Франка, а також галицькі народні новели і мелодії.

... *д. Хв.Вовк (Тх. Volkov)...* — Вовк (Волков) Федір (1847–1918 рр.) — видатний етнограф, антрополог, доктор Сорбонського і Петербурзького університетів, член НТШ, основоположник і керівник етнографічного відділу Російського музею у Петербурзі. Автор 455 праць, зокрема “Етнографические особенности украинского народа” (1916 р.) (Матеріали до біографій... — С. 29–30).

с. 540 ... *навіть медична розправа — про інфекцію яєчка, — уміщена в т. VI “Записок”, не могла бути підписана автором* — див.: *Записки НТШ.* — 1895. — Т. VI. — С. 1–4. Авторство позначене трьома зірочками. Ймовірно, стаття належала перу відомого лікаря-гістолога, дійсного члена НТШ з 1899 р. Олександра Черняхівського (1869–1930 (?) рр.). Саме він серед авторів-лікарів “Записок НТШ” представляв Наддніпрянську Україну і мав підстави побоюватися репресій за співпрацю з НТШ (Історія Наукового товариства ім.Шевченка. — Нью-Йорк; Мюнхен, 1949. — С. 17, 22; Енциклопедія українознавства. — Львів, 2000. — Т. 10. — С. 3735).

П.К.

Наукова діяльність Товариства імені Шевченка в 1896 і 1897 рр.

Записка для загального збору 1898 р.

Публікується за виданням: *Грушевський М.* Наукова діяльність Товариства імені Шевченка в 1896 і 1897 рр. Записка для загального збору 1898 р. // *ЗНТШ.* — Львів, 1898. — Т. XXI. — С. 10–17. Автор цей матеріал також опублікував у періодиці (Діло. — Львів, 1898. — Ч. 16–17). Статтю було опубліковано в додатках до праці: *Винар Л.* Михайло Грушевський і Наукове товариство ім. Тараса Шевченка. 1892–1930. — Мюнхен, 1970. — С. 81–87.

М.Грушевський готував цей матеріал на загальні збори НТШ у 1898 р. як голова Товариства, обраний на цю посаду 2 лютого 1897 р. Його було обрано одногосно як визначного науковця та організатора наукової справи. У “Записці” автор звернув увагу насамперед на поладження конфліктів у середині НТШ, пов’язаних з дискусією над проектом нового статуту НТШ, що точилася на надзвичайних загальних зборах Товариства у грудні 1896 р. (Надзвичайні загальні збори // *ЗНТШ.* — Львів, 1896. — Т. XIV. — С. 2–4). За проектом статуту НТШ, який пропонували М.Грушевський та І.Франко, за взірцем академії, мала запроваджуватися нова категорія дійсних членів, які тільки могли вирішувати наукові справи Товариства. Як писав Л.Винар, це “був перший поважний конфлікт Грушевського з тодішньою українською політичною дійсністю в Галичині” (*Винар Л.* Михайло Грушевський і Наукове товариство ім. Тараса Шевченка. 1892–1930. — Мюнхен, 1970. — С. 15–16; *Він же.* Праця Михайла Грушевського в НТШ до 1897 р. // *Він же.* Михайло Грушевський: історик і будівничий нації. Статті і матеріали. — К., 1995. — С. 177). Позиція М.Грушевського та його однодумців перемогла на нових зборах Товариства у листопаді 1897 р., де його обрали головою НТШ, а в 1898 р. була проведена реформа НТШ, за думкою М.Грушевського (*Винар Л.* Михайло Грушевський і Наукове товариство ім. Тараса Шевченка. — С. 29–30; *Історія Наукового Товариства ім. Шевченка.* — Нью-Йорк; Мюнхен, 1949. — С. 16).

с. 545 *Друга справа — се бібліотека Товариства* — про історію бібліотеки НТШ писали: *Кревецький І.* Бібліотека Наукового товариства ім.Шевченка у Львові. — Львів, 1923; *Дорошенко В.* Українська національна бібліотека (бібліотека Наукового товариства

ім.Шевченка у Львові). — Львів, 1936; *Дорошенко В.* Бібліотека наукового товариства ім.Шевченка у Львові // ЗНТШ. — 1961. — Т. 171. — С. 1–58. Про цю інституцію див. також збірник статей: Бібліотека Наукового товариства ім.Шевченка: книги і люди. — Львів, 1996.

с. 546 *З васнуванням осібною “Збірника математично-природописно-лікарської секції”...* — збірник секції виходив друком у 1897–1939 рр.; загалом було надруковано 32 томи наукових праць з математики, фізики, хімії, медицини та інших наукових негуманітарних дисциплін.

с. 547 *Зладжений вже “Показчик” до перших 20 томів “Записок”, що буде долучений до одного з ближчих томів...* — показчик вийшов окремим виданням: Записки Наукового товариства ім.Шевченка: показчик змісту [тт. 1–20]. — Львів, 1898.

М.К.

Наукове товариство імені Шевченка і його діяльність в 1898 р.

Публікується за виданням: *Грушевський М.* Наукове товариство імені Шевченка і його діяльність в 1898 р. // ЗНТШ. — Львів, 1899. — Т. XXVII. — Кн. I. — С. 1–9.

с. 550 *... великодушна жертва одного з наших закордонних земляків...* — йдеться про велику грошову пожертву українського мецената, професора Военно-медичної академії в Петербурзі Павла Пелехіна (Енциклопедія українознавства. — Львів, 1996. — Т. 5. — С. 1978); 5 серпня 1898 р. Товариство стало власником кам'яниці на вул. Чарнецького (теперішній Винниченка), 26, викупивши її за 240 тис. корон; значну частину коштів для купівлі цієї нерухомості надав проф. П.Пелехін (*Вуйцик В.* З історії будинків Наукового товариства ім.Шевченка у Львові // З історії Наукового товариства імені Шевченка: Зб. доповідей і повідомлень сесій і конференцій НТШ у Львові. — Львів, 1997. — С. 257).

с. 551 *Важним фактом в житті Товариства була довершена цього року його реформа...* — у 1898 р. в НТШ було утворено категорію “дійсних членів” на підставі їх наукових заслуг; а вибори перших дійсних членів НТШ відбулися у червні 1899 р. (*Грушевський М.* Наукове товариство імені Шевченка // *Він же.* Твори у 50 томах. — Львів, 2002. — Т. 1. — С. 197–199; *Історія Наукового товариства ім.Шевченка.* — Нью-Йорк; Мюнхен, 1949. — С. 16).

... поява нової літературної часописі — “Літературно-наукового вістника”... — часопис під егідою НТШ виходив у 1898–1905 рр.; у 1905 р. Товариство передало “ЛНВ” Українсько-руській видавничій спілці, що його видавала з 1906 по 1913 р. у двох редакціях — київській та львівській; бібліографічний показчик у початковий період див.: Показчик змісту томів I–XX “Літературно-наукового вістника” (1898–1902) / Упор. В.Доманицький, передм. І.Франка. — Львів, 1903.

с. 552 *... аналогічних наукових інституцій двох сусідніх слов'янських народів...* — у 1870–1880 рр. у межах Австро-Угорської імперії виникли наукові академії кількох слов'янських народів: у 1866 р. на домагання хорватського сейму урядом затверджено “Югославську академію наук і мистецтва”, у 1871 р. польське “Наукове Краківське товариство” було перетворено в академію, у 1886 р. “Сербське наукове товариство” отримало назву “Сербської академії наук”, наприкінці 1889 р. у Празі затверджено “Чеську академію наук і мистецтв” (*Винар Л.* Михайло Грушевський і Наукове товариство ім. Тараса Шевченка. — С. 30). Українці сподівалися таким самим чином перетворити НТШ у майбутню Українсько-руську академію.

с. 553 *... вибрали осібну етнографічну комісію...* — етнографічна комісія НТШ була заснована 1898 р. з метою збирання і вивчення українського фольклору; довголітніми головами були І.Франко та В.Гнатюк (редактор видань в 1900 р.).

с. 554 *... “Лікарський збірник”...* — як наукове видання збірник виходив протягом 1898–1901 рр. у серії “Збірник математично-природописно-лікарської секції”; загалом вийшли друком три томи (кожен том містив два випуски) під редакцією Є.Озаркевича; бібліографічний опис див.: Періодичні та серійні видання Наукового товариства імені Шевченка (1885–1939). Анотований показчик / Укл. Т.Кульчицька. — Львів, 1991. — С. 63–65.

... редакцією "Лікарського збірника" дуже енергійно займався д-р *Е. Озаркевич*... — Євген Озаркевич (1861—1916) — український лікар та науковець, автор перших у нашій історії праць, написаних українською мовою, засновник і редактор "Лікарського збірника", про його життєвий шлях та наукову діяльність див.: *Ганіткевич Я.* Євген Озаркевич — один із засновників новітньої української медицини // *Він же.* Українські лікарі-вчені першої половини ХХ століття та їхні наукові школи. — Львів, 2002. — С. 308—337.

с. 555 ... *І.Верхратський*... — (1846—1919), природознавець, педагог і філолог, почесний і дісний член, довголітній голова Математично-природописно-лікарської секції НТШ, редактор її "Збірника", автор перших шкільних підручників українською мовою з природничих наук.

с. 556 ... *О.Маковей*... — (1867—1925), письменник, літературний критик, журналіст і громадський діяч, був редактором "Зорі" (1894—1895), газети "Буковина" (1895—1897), входив до редколегії "Літературно-наукового вісника" (1898—1899), співредактор "Діла" та "Руслана".

... *О.Борковський*... — (1841—1921), публіцист та педагог, довголітній редактор часопису "Зоря" (1886—1897), співзасновник та редактор газети "Діло", співзасновник "Прогресу"; після заснування у 1898 р. "Літературно-наукового вісника" короткий час входив до складу редколегії.

М.К.

Примітки до історії козащини з поводу книжки:

Бесіди про часи козацькі на Україні, Чернівці, 1898, с. 159, 12°

Публікується за виданням: *Грушевський М.* Примітки до історії козащини з поводу книжки: Бесіди про часи козацькі на Україні, Чернівці, 1898, с. 159, 12° // ЗНТШ. — Львів, 1898. — Т. XXII. — Кн. II. — С. 1—14. Передрук зі збереженням первісної пагінації: Розвідки і матеріали до історії України-Руси. — Львів, 1900. — Т. 3.

Рецензія *М.Грушевського* з'явилася наступного ж року після виходу в світ курсу лекцій *В.Антоновича* "Бесіди про козацькі часи на Україні". Судячи з тексту рецензії, її автор не був утаємничений в обставини появи та друку тексту книги (детальніше про ці обставини див.: *Антонович Д.* Дещо про "Виклади про козацькі часи на Україні" та про історичні погляди проф. Антоновича // *Антонович В.* Про козацькі часи на Україні. — К., 1991. — С. 12—16). Зокрема, *М.Грушевський*, очевидно, достеменно не знав, що "Бесіди" постали не внаслідок цілеспрямованих зусиль його вчителя, натомість як результат конспектування україномовного курсу лекцій, виголошеного *В.Антоновичем* у 1895—1896 рр. у Києві й відредагованого та видрукуваного, ймовірно, без відома *В.Антоновича*. Тому *М.Грушевський* обговорює книгу (в якій, до всього, не було зазначено ім'я автора), не враховуючи цього важливого чинника. Утім, не викликає сумніву, що вчений як блискучий знавець історіографічної ситуації в ділянці української історії здогадувався, чие ім'я з політичних міркувань видавці не вмістили на оправі книги: надто вже виразним був перегук багатьох концептуальних положень "Бесід" з попереднім козакознавчим доробком *В.Антоновича*. З аналогічної причини промовчав і сам *М.Грушевський*, полемізуючи лише зі знеособленим "автором".

Обговорюючи "популярну книжку", вчений не мав наміру окремо зупинятися на всіх представлених у ній проблемах. Зосередився лише на двох вузлових аспектах — на генезі українського козацтва та реформі Стефана Баторія. З решти питань він подав короткі, але концептуальні зауваги, виявивши при цьому звичну для себе толерантність до автора, якої іноді так бракує сьогоднішнім науковим дискусіям.

Найприкметнішою рисою рецензії *М.Грушевського* є її дослідницький характер. Учений подає обгрунтоване власне бачення заторкнених ділянок історії українського козацтва, передо всім генези та впровадження козацького реєстру. До того ж, як і у випадку зі статтею "Хмельницький і Хмельниччина", заявлені у рецензії спостереження лягли в основу розгорнутих концепцій, вплетених у тканину синтетичної "Історії України-Руси". Тож зазначену рецензію можна розглядати як своєрідну апробацію *М.Грушевським* своїх концептуальних напрацювань.

Окремих історичних осіб та вчених прокоментовано в примітках до статей “Матеріали до історії козацьких рухів 1590-х рр.” та “Гетьман Богданко”.

с. 559 ... люстр[ація] Канівського староства 1552 р. — один із дванадцяти “пописів” українських замків, проведених у 1552 р. Люстрація видрукувана: Архів Юго-Западної Росії. — К., 1886. — Ч. VII. — Т. 1. — № 15.

... житомирські міщани, 1552 р. — йдеться про “попис” Житомирського замку 1552 р. Видрукуваний: Архів Юго-Западної Росії. — К., 1886. — Ч. VII. — Т. 1. — № 18.

с. 560 ... Папроцький... — Папроцький Бартош (біля 1543–1614) — польський публіцист і геральдист, автор праць “Panosza to jest wystawianie panów ruskich i podolskich”, “Historia żalosa o prętkości tatarskiej”, “Gwałt na poganym”, “Herby gycerstwa polskiego” та ін.

с. 561 ... Претвича... — Претвич Бернард — польський шляхтич, барський староста (1540–1551), теребовельський староста (1556–1562), автор твору “Apologia” (1550), останнє видання якої побачило світ у 1997 р. (див.: Український степовий кордон в середині XVI століття (спогади барського старости Бернарда Претвича. — Запоріжжя-Київ, 1997).

... працю проф. В[ладимирського]-Буданова про колонізацію України... — йдеться про працю М.Владимирського-Буданова “Население Юго-Западной России от второй половины XV века до Люблинской унии” (Архів Юго-Западної Росії. — К., 1890. — Ч. VII. — Т. 2).

... найшлося 1552 р. яких півтретя ста козаків — ці дані були зінтерпретовані М.Грушевським зі свідчень “попису” Черкаського замку 1552 р. (Архів Юго-Западної Росії. — К., 1886. — Ч. VII. — Т. 1. — С. 103).

с. 563 ... черкаський староста Дашкович... — Дашкович Євстафій (біля 1455–1535) — черкаський і канівський староста, уславився походами на татар і на московські землі, мав тісні зв’язки з козацтвом (Черкас Б. Остафій Дашкович — черкаський і канівський староста XVI ст. // Український історичний журнал. — К., 2002. — № 1. — С. 53–67).

Сей план був заповіджений вже 1568 р. ... — з уведених нещодавно до наукового вжитку джерел випливає, що Сигізмунд Август мав такий план ще в 1561 р. (Lietuvos Metrika. Кнуга 564 (1553–1567). Viešuju reikalu knyga 7. — Vilnius, 1996. — S. 53–54). Як з’ясував С.Леп’явко, звернення великого литовського князя в 1568 р. до козаків з пропозицією найнятися на державну службу за плату “прямо перегукується з таким же зверненням з 1561 р.” (Леп’явко С.А. Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561–1591). — Чернігів, 1999. — С. 31).

с. 564 ... Язловецьким... — Язловецький Юрій (1510–1575) — коронний гетьман (з 1569 р.), подільський (1567–1568) та руський (з 1569 р.) воевода, каштелян кам’янецький (з 1564 р.), староста кам’янецький (з 1547 р.), любачівський (з 1566 р.), летицький (з 1566 р.), снятинський (з 1573 р.) (Polski słownik biograficzny. — Wrocław; Warszawa; Kraków, 1961. — Т. XI. — S. 121–123).

с. 565 ... головного начальника М.Вишневецького... — йдеться про Михайла Вишневецького (? — 1584) — українського князя, черкаського і канівського старосту (1559–1580), брацлавського каштеляна (1580–1581), київського каштеляна (1581–1584), любецького старосту (1584). (Войтович Л. Князівські династії Східної Європи (кінець IX — початок XVI ст. — Львів, 2000. — С. 333; Про зв’язки М.Вишневецького з козацтвом див.: Леп’явко С.А. Українське козацтво. — С. 17, 20–21, 75, 82–87, 90–93, 102–110, 126, 150).

... Янчи Бегер... — королівський коморник, угорець за походженням, перший писар реєстрового козацтва. У відомих на сьогодні джерелах востаннє згадується в 1583 р. (Стороженко А. Свод даних о Яне Орышовском, запорожском гетмане времен Стефана Баторія // Киевская старина. — К., 1897. — Т. LVI. — С. 142–143; Федорук Я. Запорозький писар Янча Бегер і виплата козацького жолду в епоху Стефана Баторія. 1578–1583 роки // До джерел. Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя. — К.; Львів, 2004. — Т. 2. — С. 267–288).

с. 566–567 ... Мих[олі] Язловецькому... — Язловецький Микола, син коронного гетьмана Юрія Язловецького, снятинський староста. Після смерті князя Михайла

Вишневецького в 1584 р. заступив його як офіційний патрон козацтва і старший над реєстровцями (Леп'явко С.А. Українське козацтво. — С. 150, 160–164, 191).

с. 567 ... *радикальнішими полоусовцями...* — йдеться про противників у козацькому середовищі поміркованої лінії поведінки стосовно Варшави, ватажком яких був Федір Полоус (Грушевський М. Історія України-Руси. — К., 1995. — Т. VII. — С. 242–246, 284–287).

... *прибули деякі дуже цікаві матеріали для ілюстрації сеї боротьби...* — йдеться, очевидно, про опубліковані С.Голубевим листи козацьких гетьманів Івана Петрижицького-Кулаги та Андрія Гавриловича (Діденка), а також листи Владислава IV до козаків і джерела до історії козацтва в 1630–1632 рр. (Акты Московского государства. — Спб, 1890. — Т. 1. — С. 318, 327–336, 424–427, 428, 432–436; Голубев С. Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники. — К., 1883. — Т. 1. — С. 401–407, 450–453).

... *Петрижицького-Кулаги...* — Петрижицький-Кулага Іван (?-1632) — козацький гетьман, прихильник поміркованої лінії у стосунках з Варшавою, проявляв велику активність у відстоюванні інтересів козацтва та православної церкви під час безкоролів'я 1632 р. (Мицик Ю. Листи Петрижицького-Кулаги // Козацтво. — К., 1996. — № 1. — С. 15–23).

с. 568 ... *славна комісія 1767 р. ...* — йдеться про Уложенну комісію 1767 р. ("Комісію для укладення нового Уложення"), скликану Катериною II як дорадчий орган і розпущену як таку, що не виправдала сподівань імператриці. Про реакцію на ініціативу Катерини II в Гетьманщині див.: Максимович Г.А. Выборы и указы в Малороссии в Законодательную комиссию 1767 г. Часть Первая. Выборы и составления наказов. — Нежин, 1917.

В.Б.

Розділ V. НЕКРОЛОГИ

Пантелеймон Куліш [Некрологічна звістка]

Публікується за виданням: [Грушевський М.] Пантелеймон Куліш [Некрологічна звістка] // ЗНТШ. — Львів, 1897. — Т. XV. — Б. с. Коротка некрологічна вістка вийшла в траурній рамці без підпису, але збережений автограф М.Грушевського засвідчує його авторство. Автограф зберігається у: ЦДАУЛ. — Ф. 401, оп. 1, спр. 47, арк. 64.

З великої літератури та бібліографії про визначного українського письменника та історика Пантелеймона Куліша (1819–1897) подаємо найважливіші позиції.

Бібліографія: Дорошенко В. Найновіша література про П.Куліша: інформаційний огляд видань і розвідок за останні 15 літ. — ЗНТШ. — Львів, 1927. — Т. 148; *Кирилюк Є.П.* Бібліографія праць П.О.Куліша та писань про нього. — К., 1929; Пантелеймон Куліш (1819–1897): бібліографічний покажчик. — Суми, 1994.

Основна література: Дорошенко Д.І. П.Куліш: огляд його життя й літературної та наукової праці. — Берлін, 1923; Пантелеймон Куліш / Зб. праць. — К., 1927; П.О.Куліш: матеріали і розвідки. — Львів, 1929–1930. — Т. 1–2; *Lutsky G.* Panteleimon Kulish: a sketch of his life and times. — New York, 1983; Пантелеймон Куліш: матеріали і дослідження. — Львів, 2000.

с. 571 ... *особливо у першій своїй праці...* — йдеться про його першу велику історичну працю, див.: Куліш П.А. Записки о Южной Руси. — Спб, 1856. — Т. 1; 1857. — Т. 2.

Полишаючи будучинні оцінку його діяльності... — М.Грушевський неодноразово цитував та коментував праці П.Куліша упродовж своєї довголітньої наукової праці, проте тільки в одній статті детальніше зупинився на його історичній спадщині, див.: *Грушевський М.С.* В тридцять роковини Куліша: соціально-традиційні підоснови Кулішевої творчості // Україна. — Київ, 1927. — № 1–2. — С. 9–38.

Петро Лебединцев — Іван Малишевський (Некролог)

Лебединцев Петро Гаврилович (21 грудня 1819 р., с. Яблунівка Звенигородського пов. Київської губ. — 3 грудня 1896 р., Київ) — історик Церкви, протоієрей. Син священика, брат головного редактора журналу “Киевская старина” Феофана Лебединцева та одеського кафедрального протоієрея Арсенія (Лебединцева). Редактор-засновник журналу “Киевские епархиальные ведомости” (1860–1874 рр.), один з ініціаторів заснування й перший редактор офіційної частини “Киевских епархиальных ведомостей” (1886–1896 рр.), товариш голови Церковно-археологічного товариства при Київській духовній академії (1874–1883, 1889–1896 рр.). Один із фундаторів журналу “Киевская старина” й наукового киевознавства. Залишив численні праці з історії Церкви в Україні, зокрема на Київщині, що друкувались у місцевій періодиці (“Труды Киевской духовной академии”, “Киевские епархиальные ведомости”, “Киевская старина”, “Чтения Исторического общества Нестора Летописца”). Відомий українофіл, підтримував стосунки з Шевченком, Костомаровим, Антоновичем та ін. Почесний член Історичного товариства Нестора Літописця, Одеського товариства історії й старожитностей, Університету Св. Володимира, церковно-історичного та церковно-археологічного товариства при Київській духовній академії. Похований на Щекавицькому кладовищі. Частину книжок своєї бібліотеки (1725 од.) заповів Київській духовній академії, решту признав для епархіяльної бібліотеки.

Література: Письмо митрополита Евгения к П.Г.Лебединцеву // Киевские епархиальные ведомости. — 1868. — № 5. — С. 198–203; Письма Ф.Г.Лебединцева к П.Г.Лебединцеву // Киевская старина. — 1898. — № 3. — С. 318–365; № 4. — С. 51–86; № 5. — С. 169–190; *Науменко В.* П.Г.Лебединцев // Киевская старина. — 1897. — № 2. — С. 329–344; *Титов Ф.И.* Киево-Софийский кафедральный протоиерей Петр Гаврилович Лебединцев // Труды КДА. — 1897. — № 1 (і окремо: К., 1897); *Закревский Н.В.* Письма к прот. П.Г.Лебединцеву, 1864–1866 // Киевская старина. — 1902. — № 7–8. — С. 77–94 (і окремо: К., 1902); Переписка М.А.Максимовича с П.Г.Лебединцевым / Сообщ. В.Науменко // Киевская старина. — 1904. — № 9 (див.: НБУ. ІР. III, 4646–4861); *Крайній К.К.* Историки Киево-Печерської Лаври XIX — поч. XX ст. — К., 2000. — С. 37–58; *Куріло О.Ю.* Нариси розвитку археології у музеях України: Історія, дослідники, меценати. — К., 2002. — С. 167–168; *Степаненко В.М., Степаненко Г.В.* Освітня діяльність Києво-Софійського кафедрального протоієрея П.Г.Лебединцева // Сарбейські читання: Перше засідання всеукр. “круглого столу”. — К., 2003. — С. 82–89.

Малишевський Іван Гнатович (13/25 липня 1828 р., м. Негневич Новогрудського пов. Мінської губ. — 11/23 січня 1897 р., Київ) — історик Церкви, славіст. Праці з історії Київської Русі, культури західних і південних слов'ян за часів Кирила й Мефодія та їхніх учнів, про давньоруських князів, зокрема Володимира Великого, Нестора Літописця (1859–1860 рр.), друкаря Івана Федорова (1892 р.). Цикл робіт про унію. Вивчав роль варягів у ранній історії християнства, “Слово о полку Ігоревім” (1878, 1891 рр.), придорожні хрести (1865 р.). Член Московського археологічного товариства (див.: Московское археологическое общество. — С. 112, 218), Історичного товариства Нестора Літописця, Київської археографічної комісії.

Література: *Рудаков В. И.И.* Мальшевский // Журнал Министерства народного просвещения. — 1897. — Март; *И.И.Мальшевский:* Некролог // Киевская старина. — 1897. — Февраль. — С. 345–346; *Титов Ф.И.* Памяти покойного профессора Академии И.И.Мальшевского // Труды Киевской духовной академии. — 1897. — Т. I. — Февраль. — С. 270–307; *Шведова О.И.* Историки СССР. — М., 1941. — С. 78; *Логачев К.И.* Славяноведение в дореволюционной России: Биобиблиогр. словарь. — Москва, 1979. — С. 233.

В.Васілевський (Некролог)

Публікується за виданням: *Грушевський М. В. Васілевський (Некролог) // ЗНТШ. — Львів, 1899. — Т. XXIX. — Кн. III. — С. 4–5.* Автограф некролога з підписом “*М. Грушевський*” зберігається в ЦДІАУК. — Ф. 1235, оп. 1, спр. 244, арк. 1–2.

Васілевський (рос. Васильевский) Василь Григорович (02.02.(21.01).1838, с. Іллінське Ярославської губ. — 07.06.(25.05).1899, Флоренція) — російський історик, археограф, педагог. Почесний доктор історії Московського університету (1879). Член-кореспондент (1876), ординарний член (1890) Петербурзької АН.

Література (з бібліографією праць): Імператорская академия наук. 1889–1914. — Петроград, 1915. — Т. III: Материалы для биографического словаря действительных членов Императорской академии наук. — Петроград, 1915. — Ч. 1: А–Л. — С. 135–139.

с. 574 ... *Його праці і в нашій науці мали важне значіння* — зазначені автором праці В.Васілевського друкувались у “Журнале Министерства народного просвещения”, зокрема: Византия и Печенеги (1048–1094) // ЖМНП. — СПб, 1872. — Ч. LXIV. — Отд. II. — С. 116–165, 243–332; Варяго-русская и варяго-английская дружина в Константинополе XI и XII веков // Там же. — СПб, 1874. — Ч. CLXXVI. — Отд. II. — С. 105–144; 1875. — Ч. CLXXVI. — Отд. II. — С. 394–451; 1875. — Ч. CXXXVIII. — Отд. II. — С. 76–152.

... *“Русско-византийские отрывки”*... — до цього видання ввійшла низка джерелознавчих студій: Два письма византийского императора Михаила VII Дуки к Всеволоду Ярославичу // ЖМНП. — СПб, 1875. — Ч. CLXXXII. — Отд. II. — С. 270–315; К истории 976–989 годов (Из аль-Макина и Иоанна Геометра) // Там же. — 1876. — Ч. CLXXXIV. — Отд. II. — С. 117–178; Заметки о пеших и конных // Там же. — СПб, 1876. — Ч. CLXXXIV. — Отд. II. — С. 178–187; Записка о греческом топархе // Там же. — СПб, 1876. — Ч. CLXXXV. — Отд. II. — С. 368–434; Хождение апостола Андрея в стране Мирмидоняне // Там же. — СПб, 1876. — Ч. CLXXXIX. — Отд. II. — С. 41–82, 157–185; Житие Стефана Нового // Там же. — СПб, 1877. — Ч. CXCI. — Отд. II. — С. 283–329; Житие Иоанна Готского // Там же. — СПб, 1878. — Ч. CXCIV. — Отд. II. — С. 86–154; Житие Георгия Амастридского. По неизданному греческому подлиннику // Там же. — СПб, 1878. — Ч. CXCIV. — Отд. II. — С. 27–306; Ч. CXCVI. — Отд. II. — С. 128–181.

... *“Русско-византийские исследования”*... — йдеться про дослідження: Русско-византийские исследования: Жития Св. Георгия Амастридского и Стефана Сурожского. Введение и греческие тексты с переводом. Славяно-русский текст // Летописные занятия Археографической комиссии. — СПб, 1893. — Вып. IX. — С. IV–CCCV.

... *досліди над сурозькою й амастридською легендами*... — йдеться про спустошувальні походи руських племен на візантійські міста Амастру біля Синопу 840–842 рр. і Сурож у Криму кінця VIII — початку IX ст., описані в “Житті Георгія Амастридського” та в “Оповіданні з життя Стефана Сурозького”.

“Журнале Министерства народного просвещения”... — В.Васілевський редагував це видання протягом 1890–1899 рр.

“Византийский временник” — щорічник, заснований В.Васілевським у 1894 р. На сторінках “Записок НТШ” упродовж 1895–1897 рр. регулярно вміщувався огляд публікацій цього видання, зокрема рецензія М.Грушевського: ЗНТШ. — Львів, 1897. — Т. XVI. — Бібліографія. — С. 2–3.

... *Петербурзька академія добре зробила б, видавши на пам'ятку свого члена збірник його праць* — таке видання було здійснене: *Васильевский В.Г.* Труды: Издание Императорской академии наук. — СПб, 1908, 1909, 1912. — Т. I, II (вып. 1, 2). М.Грушевський подав рецензію на цю працю: ЗНТШ. — Львів, 1910. — Т. XCVI. — С. 162–163.

О.М.

Посмертні згадки (А.Скальковський, Е.Кунік, В.Ястребов)

Публікується за виданням: *Грушевський М.* Посмертні згадки (А.Скальковський, Е.Кунік, В.Ястребов) // ЗНТШ. — Львів, 1899. — Т. XXVII. — С. 16–18. Автограф некролога зберігається в: ЦДІАУЛ. — Ф. 401, оп. 1, спр. 47, арк. 17–19).

Скальковський Аполлон Олександрович (13 (01) 01.1808, Житомир — 09.01. 1899 (29.12. 1898), Одеса; похований на Старому (першому) християнському цвинтарі, могила не збереглася) — український історик, археограф, статист, економіст, етнограф, письменник.

Бібліографія праць А.Скальковського: Скальковский Аполлон Александрович. (По поводу девяностолетия его жизни) // Киевская старина. — К., 1898. — № 1. — С. 156–159; *Хмарський В.М.* А.О.Скальковський — археограф. — К., 1994. — С. 29–32; Систематический указатель журнала “Киевская старина” (1882–1906). — Полтава, 1911; *Андрієвський О.* Бібліографія літератури з українського фольклору. — К., 1930. — Т. I.

Література: Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів. 1734–1775. — К., 1998. — Т. I. — С. 5–23; Архів Коша Нової Запорозької Січі: Опис справ. 1713–1776. 2-ге вид., доповнене і виправлене. — К., 1994. — С. 5–9; *Боровой С.Я.* А.А.Скальковский и его работы по истории Южной Украины // Записки Одесского археологического общества. — Одесса, 1969. — Т. I (39). — С. 175–186; *Маркевич А.И.* Аполлон Александрович Скальковский // Записки Одесского общества истории и древностей. — Одесса, 1900. — Т. XXII–XXIV: Некрологи. — С. 23–42; *Хмарський В.М.* А.О.Скальковський — археограф. — К., 1994; *Його ж.* Скальковский Аполлон Александрович // Українські архівісти. Біобібліографічний довідник. — К., 1999. — Випуск I (XIX ст. — 1930-ті рр.). — С. 303–305; *Швидько Г.К.* А.О.Скальковський та його “Історія Нової Січі...” // *Скальковський А.О.* Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького. — Дніпропетровськ, 1994. — С. 3–16.

с. 575 ... дістав з уряду поручення зайнятися історією й археографією краю — в історичній літературі утвердилася думка, що А.Скальковський почав займатися історією за завданням графа М.Воронцова. Підставу для цього подала авторська передмова до його першої праці “Хронологическое обозрение истории Новороссийского края”. Насправді, як свідчить власноручна записка А.Скальковського новоросійському і бессарабському генерал-губернаторові графу М.Воронцову, датована 1834 р., ініціатива обстеження місцевих архівів і складання на їхній основі історії Південної України належить самому історикові (див.: *Швидько Г.К.* А.О.Скальковський та його “Історія Нової Січі...” — С. 5).

... цінним утвором лишилася його “Історія Нової Січі”, завдяки використанню в ній недрукованим досі архівним матеріалам — ця праця була фактично першим в історіографії синтетичним ґрунтовним дослідженням історії Запорозької Січі і засвідчила важливість розробки даної теми. Передрук праці (за третім виданням): *Скальковський А.О.* Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького / Передмова і коментар Г.К.Швидько, переклад з російської Т.С.Завгородньої. — Дніпропетровськ, 1994.

В 80-х і 90-х рр. він містить знову ряд дрібніших розвідок і матеріалів по історії XVIII в., головню в “Киевской старине” (1882–1891)... — у ці роки на сторінках “Киевской старины” з’явилася 15 праць А.Скальковського. Серед них були як історичні розвідки, так і археографічні публікації (див.: *Хмарський В.* Листи А.О.Скальковського до Ф.Г.Лебединцева // Київська старовина. — К., 1997. — № 5. — С. 103–104). Серед них і названі М.Грушевським праці: Филипп Орлик и запорожцы (1882. — № 4. — С. 106–132), Как судили и рядили в Сечи Запорожской (1886. — № 3. — С. 604–621), Секретная переписка Коша Запорожского (1734–1763) (1886. — № 2. — С. 327–349). Про мотиви співпраці з часописом, яка повернула А.Скальковського до написання історичних праць, див.: *Хмарський В.* А.О.Скальковський і журнал “Киевская старина” // Історико-літературний журнал. — Одеса, 1995. — № 1. — С. 9–11.

Кунік Аріст Арістович (Ернст-Едуард, 14(02).10.1814, с. Грановиця, поблизу м.Люера у Пруській Сілезії, Німеччина — 30(18).01.1899, Петербург; похований на Смоленському лютеранському цвинтарі) — російський історик.

Бібліографія праць А.Куніка: Императорская академия наук. 1889—1914. — Петроград, 1915. — Т. III: Материалы для биографического словаря действительных членов Императорской академии наук. — Ч. I: А—Л. — С. 364—374.

Література: Васильевский В.Г. А.А.Куник. Некролог // Известия Императорской академии наук. — СПб, 1899. — V серия. — Т. X. — № 3. — С. XV—XXV; Вольтер Э.А. Академик А.А.Куник (биографическая заметка к его портрету) // Русская старина. — 1899. — Т. 98. — С. 365—370.

... *Головною його працею була й лишилася його стара "Berufung der schwedischen Rodsen", I—II (1844)...* — повна назва праці: Die Berufung der schwedischen Rodsen durch die Finnen und Slaven. Eine Vorarbeit zur Entstehungsgeschichte des Russischen Staates. — St. Petersburg, 1844—1845. — Vols. 1—2.

... *амастрідська й сурозька легенда...* — йдеться про праці: Der Raubzug und die Bekehrung eines Russenfürsten, nach der Biographie des Bischofs Georg von Amastris // Bulletin de la Classe des sciences historiques, philologiques et politiques de l'Académie impériale des sciences de Saint-Petersbourg 3 (pour 1845—46, 1847). — Т. III. — № 3. — P. 33—48); Ergänzende bemerkungen zu den Untersuchungen über die Zeit der Abfassung des Lebens des hl. Georg von Amastris. Ein Beitrag zur Aufklärung der russisch-byzantinischen Chronologie des 9. Jahrhunderts // Mélanges russes, tirés du Bulletin de l'Académie impériale des sciences [vol. 27 (1881): 338—62]. — St. Petersburg, 1886. — Vol. 5. — P. 8—42.

... *записка готського топарха... джерела про каспійські походи Русі...* — йдеться про праці А.Куніка: О записке готського топарха. (По поводу новых открытий о Таманской Руси и Крымских готах) // Записки Императорской академии наук. — СПб, 1874. — Т. XXIV. — Кн. 1. — С. 61—160; Заметка об описании славянских земель, составленном Ибрагимом Ибн-Якубом // Записки Императорской академии наук. — СПб, 1874. — Т. LXIII. — Кн. 2. — С. 221—223; Известия ал-Бекри и других авторов о Руси и Славянах. Ч. I. Статьи и разыскания А.Куника и барона В.Розена // Записки Императорской академии наук. — СПб, 1878. — Т. XXXII. — Кн. 2. — Приложение № 2; Отзыв о соч. Б.Дорна: Каспий. О походах древних русских на Табаристан, с дополнительными сведениями о других набегах их на побережья Каспийского моря // Записки Императорской академии наук. — СПб, 1895. — Т. XXVI. — Приложение № 1.

Ястребов Володимир Миколайович (18(06).07.1855, с.Крива Лука Самарської губ. — 02.01.1899 (21.12.1898), Херсон) — український етнограф та археолог. Співпрацював з Петербурзькою археологічною комісією, за дорученням якої з кінця 1880-х рр. проводити розкопки пам'яток у Херсонській губернії. Листувався з багатьма відомими вченими: Ф.Вовком, О.Бобринським, М.Кондаковим та ін. УЦДІАУК збереглися листи В.Ястребова до М.Грушевського: ф. 1235, оп. 1, спр. 865, с. 1—8 (4 листи за 1895 р.); спр. 873, с. 171—174 (лист за 1895 р.).

Бібліографія праць В.Ястребова: Андрієвський О. Бібліографія літератури з українського фольклору. — К., 1930. — Т. I; Императорское московское археологическое общество в первое пятидесятилетие его существования (1864—1914 гг.). — М., 1915. — Т. 2. — С. 249; Систематический указатель журнала "Киевская старина" (1882—1906). — Полтава, 1911.

Література: Владимир Николаевич Ястребов. (Некролог) // Киевская старина. — К., 1899. — № 10. — Отд. I. — С. 121—126; Бракер Н. Володимир Миколаевич Ястребов. (До тридцятих роковин смерті) // Україна. — К., 1929. — Березень—квітень. — С. 80—91; Л.Ч. Володимир Ястребов. (Некролог) // ЗНТШ. — Львів, 1899. — Т. XXIX. — С. 1—4; Сумцов М.Ф. Современная малорусская этнография. В.Н.Ястребов, С.А.Чернявская, М.Ф.Комаров // Киевская старина. — К., 1895. — № 5. — Отд. I. — С. 186—198; Ястребов Владимир Николаевич // Императорское московское археологическое общество в первое пятидесятилетие его существования (1864—1914 гг.). — М., 1915. — Т. 2. — С. 425.

с. 576 ... *був діяльним співробітником Російської археологічної комісії...* — йдеться про Петербурзьку археологічну комісію, з якою В.Ястребов за посередництвом професора

М.Кондакова найплідніше співпрацював. У 1893 р. комісія видала найвагомішу археологічну працю вченого “Лядинский и Томниковский могильники Тамбовской губернии” (детально див.: *Бракер Н.* Володимир Миколаєвич Ястребов. — С. 86–88).

... видань *Одеського історичного і істор[ико]-філологічного тов[ариства]*... — в “Летописи Историко-филологического общества при Императорском Новороссийском университете” В.Ястребов видрукував працю “Материалы по этнографии Новороссийского края” (1894. — Т. II) та замітку “О значении памятника В.И.Григоровичу для местного общества” (1894. — Т. III. — Вып. II. — С. 83–85).

... був співробітником і наших “Записок” — відомості про співпрацю з ЗНТШ подано також у некролозі “Володимир Ястребов” (ЛНВ. — 1899. — Т.VII. — Кн. IV. — С. 67–68) із зазначенням публікації: “В VII томі наших “Записок” надрукував він широку і дуже цінну критику монументального видання Бобринського “Курганы м.Смелы”. Ця рецензія в ЗНТШ (1895. — Т. VII. — С. 1–8) була подана під криптонімом “М.А.”.

... заслужився особливо своїм “Опытom топографического обозрения древностей Херсонской губернии”... — праця була опублікована в “Записках Императорского Одесского общества истории и древностей” (1894. — Т. XVII) та видрукувана окремою відбиткою. Рецензію на працю подав М.Грушевський (ЗНТШ. — Львів, 1895. — Т. V. — С. 1–3).

... на полі етнографії — “Материалами по этнографии Новороссийского края”... — під назвою “Материалы по этнографии Новороссийского края, собранные в Елисаветградском и Александрийском уездах Херсонской губернии: I. Суеверия и обряды. II. Легенды, сказки и рассказы” праця вийшла в “Летописи Историко-филологического общества при Императорском Новороссийском университете” (1894. — Т. II) та окремим виданням (Одеса, 1894). Рецензію на працю подав В.Гнатюк (ЗНТШ. — 1895. — Т. VI. — С. 48–60).

... про молодечі громади... писанки... — йдеться про статті: Новые данные о союзах неженатой молодежи на юге России // Киевская старина. — К., 1896. — № 10. — С. 110–128; Свадебные обрядные хлебы в Малороссии // Киевская старина. — К., 1897. — № 11. — С. 281–288; Несколько слов о писанках // Киевская старина. — К., 1895. — № 4. — С. 5–8.

C.П.

Микола Гулак. Посмертні згадки

Публікується за виданням: *Грушевський М.* Микола Гулак. Посмертні згадки // Літературно-науковий вістник. — Львів, 1899. — Т.VIII. — Ч. II. — С.131–135.

Гулак Микола Іванович (1822, Золотоніський пов. Полтавської губ. — 07.06. (26.05.)1899, Єлисаветполь, тепер Гянджа, Азербайджан) — літературознавець, громадський діяч, дослідник історичних, правових та культурних проблем стародавніх слов'ян і народів Кавказу, педагог.

Бібліографія праць М.Гулака: Гончарук П.С. Просвітник дружби та співробітництва народів. — К., 2002. — С. 110–111.

Література: Гончарук П.С. Просвітник дружби та співробітництва народів. — К., 2002; *Його ж:* Засівач доброго, розумного, світлого (до 180-річчя від дня народження кирило-мефодіївця, вченого-енциклопедиста М.І.Гулака // Київська старовина. — 2003. — № 2. — С. 114–132; *Його ж:* Історичні погляди кирило-мефодіївців. — К., 2002; *Єгізаров І.С.* Пам'яті моїх учителів і керівників М.І.Гулака, А.П.Загурського та О.О.Навроцького // Наше минуле. — 1918. — № 1. — С. 47–48; Кирило-Мефодіївське товариство: Збірник документів і матеріалів. В 3-х т. — К., 1990; *Поракішвілі Нодар.* М.І.Гулак і грузинська культура // Райдужними мостами. — К., 1968. — С. 36–41; Матеріали до історії Кирило-Мефодіївського братства: признання кирило-мефодіївців // Збірник пам'яті Т.Шевченка (1814–1914). — К., 1915; *Міяковський В.* Микола Гулак // Шевченко та його доба. — К., 1926. — Збірник другий. — С. 114–153; *Семевский В.* Николай Иванович Гулак (1822–1899 гг.) // Галерея Шлиссельбургских узников. — СПб, 1907. — Ч. I. — С. 37–55.

с. 577 ... д. Хаханов... — Хаханов Олександр Соломонович (1864—1912) — філолог, палеограф. Закінчив Тифліську гімназію (1884) та історико-філологічний факультет Московського університету (1888). Викладав грузинську мову в Лазаревському інституті та Московському університеті. В газеті “Русские ведомости” (1899, № 248) подав некролог на М.І.Ґулака.

... він незвичайно благородно й витривало тримався під час суду над ним... — збережені та опубліковані документи свідчать, що, на відміну від окремих членів Товариства, М.І.Ґулак під час слідства тримався особливо мужньо, категорично відмовився давати жандармам свідчення і назвати будь-кого з учасників братства (див.: Матеріали до історії Кирило-Мефодіївського братства. — С. 26—29, 144—145, 151). Зокрема, шеф III відділу О.Ф.Орлов доносив царю, що “з часу арешту Ґулака кожний день III відділ щоденно вчиняв йому допити, вживав все можливі засоби до переконання, щоб пом'якшити його стійкість... але Ґулак не прислухався до жодних порад і з незвичайною впертістю відмовлявся від подальших свідчень, посилаючись на ніби дане комусь слово своє” (див.: Гончарук П. Засівач доброго, розумного, світлого. — С. 128).

... Я пам'ятаю його, коли 1880—1881 рр. він читав нам грецьку мову в III класі тифліської гімназії... — ці згадки про викладацьку діяльність М.Ґулака в Тифліській першій чоловічій гімназії М.Ґрушевський подає також у своїх спогадах (*Ґрушевський М. Спомини* // Київ. — К., 1988. — № 11. — С. 128—129).

... я чув, що йому дозволено було мати математичні книжки у в'язниці... — у Шліссельбурзькому казематі М.Ґулак мав власну бібліотеку, добившись дозволу отримати з Києва свої книги, залишені у М.Костомарова. На момент переїзду до Пермі у цій “тюремній” бібліотеці налічувалось 132 назви книг, і не лише з математики (див.: *Міяковський В. Микола Ґулак*. — С. 146—147).

... він написав книгу про четвертий вимір... — йдеться про працю “Опыт геометрии о четырех измерениях: Геометрия синтетическая” (Тифлис, 1877), яку М.Ґулак присвятив М.І.Лобачевському. Висновки вченого про чотиривимірну кривизну простору на кілька десятиріч випередили подібні розробки у світовій науці. Згодом вони були обґрунтовані в загальній теорії відносності А.Ейнштейна.

... на французькій мові вийшов його трактат про рішення трансцендентних рівнянь — йдеться про працю “Дослідження трансцендентних рівнянь”, що вийшла в Одесі 1859 р. Праця отримала схвальні відгуки Паризької академії наук.

... надрукував статтю про найславніший увір старогрузинської літератури — “Барсову шкіру” Руставелі... — йдеться про дослідження М.Ґулака: О (грузинской поэме) “Барсова кожа” Руставели // Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа. — Тифлис, 1884. — Вып. 4. — С. 130—187. Того самого року праця вийшла окремою книгою.

... про персидський роман “Впераміани” — відомостей про цю працю не виявлено.

... посмертні розвідки — про поему Нізами “Похід Руси на Бердау”... — йдеться про працю: О знаменитом персидском поэте Низами и его поэме “Поход Русских против Бердау” // Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа. — Тифлис, 1899. — Вып. 26. — Отд. I. — С. 116—125. Працював і над перекладом поеми Нізами Гянджеві “Іскандернаме”.

... та про грузинську мову... — йдеться про статтю: О месте, занимаемом грузинским языком в семье индоевропейских языков // Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа. — Тифлис, 1899. — Вып. 26. — С. 120—155.

с. 578 ... в I т. біографії Шевченка Кониського... — йдеться про працю О.Кониського: Тарас Шевченко-Ґрушівський. Хроніка його життя. — Львів, 1898—1901. — Т. 1—2.

... додаємо (без усяких змін) згадки небіжчикова товариша по тифліській гімназії д. М.Ґоряєва... — про цю другу частину опублікованих посмертних згадок про М.Ґулака М.Ґрушевський оповідає у спогадах: “Коли я довідався про смерть покійного, я просив Ник.

Вас. Горяєва написати спомини про нього і надрукував їх тоді з своїми додатками в ЛНВістнику” (*Грушевський М.* Спомини // Київ. — К., 1988. — № 11. — С. 128). Лист М.Горяєва (автограф) зі спогадами про М.Гулака, які були дійсно видрукувані без змін в перекладі українською, зберігається в ЦДІАУК (ф. 1235, оп. 1, спр. 428, арк. 5–6 зв.).

Горяєв Микола Васильович — викладач російської мови Тифліської першої чоловічої гімназії. Автор “Сравнительного этимологического словаря русского языка” (Тифліс, 1896), на який подав рецензію М.Грушевський (ЗНТШ. — Львів, 1897. — Т. XV. — С. 45–46), та “Этимологические объяснения наиболее трудных и загадочных слов в русском языке” (Тифліс, 1904). Збереглися два листи М.Грушевського до М.Горяєва за 1887 р. (ЦДІАУК. — Ф. 1235, оп. 1, спр. 275, арк. 5–7) та 12 листів М.Горяєва до М.Грушевського за 1887–1904 рр. (ЦДІАУК. — Ф. 1235, оп. 1, спр. 407, 427, 428, 873).

... не знав навіть народної мови... — коментуючи цю фразу, один із біографів М.І.Гулака В.Міяковський писав: “Вихованець німецького університету, він погано знав не тільки українську мову, а навіть і російську. Батько в листах до сина радить йому спеціальні справи й студії, щоб оволодіти російською мовою” (*Міяковський В.* Микола Гулак. — С. 130).

... д.Навроцькому... — Навроцький Олександр Олександрович (1823–1892) — український громадський і культурний діяч, поет-перекладач, двоюрідний брат М.І.Гулака. Закінчив Київський університет (1847). Під впливом М.Гулака вступив до Кирило-Мефодіївського братства, поширював списки праць Т.Шевченка. У 1847 р. заарештований, відбував заслання у Вятці та Єлабузі. Згодом проживав у Петербурзі, Єревані, Миколаєві та ін. містах.

с. 579 ... за якусь “Русскую правду”, рукопись його твору... — вірогідно, йдеться про студію “Юридический опыт Поморских славян”, яку М.Гулак підготував у Києві 1846 р., але не встиг видати. Оpubлікована у виданні: Кирило-Мефодіївське товариство. Збірник документів і матеріалів. — К., 1990. — Т. I. — С. 107–129.

... високим урядником Клушніним... — Клушнін Павло Миколайович (1814–1886) — російський державний діяч. У 1846–1856 рр. обіймав посади віце-губернатора та губернатора в Калузькій, Пермській, Волинській, Вітебській, Херсонській губерніях. З 1875 р. — начальник головного цивільного управління на Кавказі.

... при в[еликому] кн[язі] Михайлі Миколайовичу... — князь Михайло Миколайович (1832–1909) — четвертий син Миколи I. У 1862–1881 рр. — намісник Кавказу, головнокомандувач Кавказькою армією (1877–1878).

На археологічній з’їзді в Тифлісі, коли М.В.Костомаров приступив до М.І.Гулака й поцілував його, він замішався... — йдеться про зустріч, яка відбулася під час роботи V Археологічного з’їзду (вересень 1881 р.). Участь у ньому взяли М.Костомаров, В.Антонович та ін. Цю реакцію М.Гулака у своїх спогадах М.Грушевський пояснював так: “Се толкували тим, що Гулакові були звисні не дуже приятельські зізнання Костомарова щодо Гулака в процесі, але, може, се треба поширити і пояснити загальним знеохоченням його до земляків після катастрофи, процесу, заслання — й того відношення, яке виявило українське громадянство до сього першого українського політичного процесу” (*Грушевський М.* Спомини // Київ. — 1988. — № 11. — С. 129). Ці “не дуже приятельські” свідчення зафіксовані у допитах М.Костомарова у квітні–травні 1847 р., під час яких він наголошував, що “Гулак дійствительно обнаруживал склонность к либерализму, занесенного им из Дерпта, в особенности глупую и странную страть к корпорациям и обществам” (Матеріали до історії Кирило-Мефодіївського братства. — С. 43–61, 144–145). Проте біографи М.Гулака наводять факти, зокрема листування між М.Гулаком і М.Костомаровим, що є доказом налагодження дружніх взаємин двох кирило-мефодіївців (див.: *Міяковський В.* Микола Гулак. — С. 153; *Гончарук П.С.* Просвітник дружба та співробітництва народів. — С. 12–13).

Вряди-годи майже в пустій клубовій салі він читав лекції з зошитів... — тогочасні відгуки, навпаки, свідчать про популярність лекцій М.Гулака. Зокрема, дві публічні лекції про поему Ш.Руставелі “Барсова шкура”, прочитані в Тифлісі у 1884 р., високо оцінила прогресивна громадськість Грузії. Ці лекції знайшли широке висвітлення і схвалення у місце-

вій пресі, з якою співпрацювали видатні діячі грузинської культури Акакій Церетелі, Ілля Чавчавадзе, Сергій Месхі, Іван Мачабелі та ін. (детальніше див.: *Гончарук П.* Засівач доброго, розумного, світлого. — С. 124).

... *вложив магістерський екзамен із математики...* — відомостей про здачу цих іспитів у біографічних матеріалах М.І.Гулака не виявлено.

... *на ваклик Я.М.Неверова ...* — Я.М.Неверов — попечитель шкільної округи на Кавказі.

С.П.

Е.Руліківський — В.Луцкевич (Некрологічна згадка)

Публікується за виданням: *Грушевський М. Е. Руліківський — В. Луцкевич* (Некрологічна згадка) // ЗНТШ. — Львів, 1899. — Т. XXXVIII. — С. 3–4. Фрагмент автографа (початок) зберігається в ЦДІАУК (ф. 1235, оп. 1, спр. 244, арк. 34–34 зв.).

Руліківський Едвард (Rulikowski Edward Leopold) (псевд. Едвард з Порадова (Edward z Poradowa), Онуфрій з Порадова (Onufry z Poradowa); 1825, с. Мотовилівка Васильківського повіту Київської губ. — 1900, с. Салтанівка Київської губ. Похований у родинній усыпальниці в Мотовилівці) — польський історик, етнограф. Після смерті В. Руліківського його архів, зокрема підготовлена до друку праця “Dzieje zewnętrzne oraz wewnętrzne Kijowa w związku z ogólną historią kraju”, були передані до Оссолінеума, тепер — у фондах Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України.

Література: Polski słownik biograficzny. — Wrocław; Warszawa; Kraków, 1973. — Т. XXIII/1. — С. 71–72 (з бібліографією праць); *Добровольський Л.* Едвард-Леопольд Руліківський, знавець Київщини (1825–1900) // Записки Історично-філологічного відділу УАН. — К., 1919. — Кн. I; *Томілович Л.* Едвард Руліківський — видатний дослідник історії України // Київська старовина. — К., 1999. — Ч. 5. — С. 101–106.

с. 580 *Батько Едварда Ігнатій...* — Руліківський Ігнатій (за даними “Polskiego słownika biograficznego” — Юзеф) — маршалок шляхти Васильківського повіту та фундатор костелу в Мотовилівці.

Оженившись в родині Борейка... — І. Руліківський взяв шлюб з Софією Борейко — представницею відомого шляхетського роду (детальніше див.: *Яковенко Н.* Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. — К., 1993. — С. 125, 241).

... *власника величезної маєтності Висоцької...* — Вацлав Борейко (1764–1854) — дід Едварда Руліківського, великий землевласник і громадський діяч, вивчав право. У 1789 р. оселився у власному маєтку в Самострілах і відразу після того був обраний послом до Варшавського чотирирічного сейму (1788–1792) від Рівненського повіту, обирався також предводителем повітового дворянства. У 1805 р. він придбав маєток Висоцький, який з часом успадкував Едвард Руліківський разом зі своїм братом Антонієм.

... *старший брат його Вацлав...* — Руліківський Вацлав — промисловець і геральдик. Навчався в Київському університеті, з якого був виключений за приналежність до Союзу Польського Народу. Власник фабрики з виробництва порцеляни в Городищі на Волині. Член Історичної комісії Академії наук у Кракові.

... *разом з Ж. Радзівінським розпочатої праці...* — Радзівінський-Люба Зигмунт (1843–1928) — польський історик, дослідник у галузі генеалогії та геральдики. М. Грушевський має на увазі працю: *Rulikowski E., Radziwiński Z.* Kniazowie i szlachta między Sanem, Wierpierzem, Bugiem, Prypiecią, Dniestrem i różnymi stokami Karpat osiedleni. — Kraków, 1880.

... *приятеля і співробітника Т. Чацького...* — Чацький Тадеуш (1764–1813) — відомий польський культурно-освітній діяч, бібліофіл, колекціонер, меценат; інспектор шкіл Київської, Волинської та Подільської губерній (1803–1813), один із засновників Кременецької гімназії (1805). Серед найвагоміших праць див.: *O litewskich i polskich prawach.* — Warszawa, 1800–1801. — Vol. I–II.

... знайомиться він ближче з звісним любителем і збирачем української старини Константином Свідзінським... — Свідзінський Костянтин (1793—1855) — відомий польський бібліофіл і колекціонер. Доводився родичем дружині Вацлава Рулікowsького.

... його монографія про Васильківський повіт... — йдеться про “Opis powiatu Wasilkowskiego”, фрагменти якого друкувались у “Bibliotece Warszawskiej”, і були видані окремою книгою 1853 р.

... “Kwiaty i owoce”... — літературно-етнографічна збірка польських авторів, видана 1870 р. Ігнатієм Трушевичем у Києві, в якій було вміщено статтю Е. Рулікowsького “Przed kilkuset laty (Wrocławszczyzna)” (К., 1870. — S. 274—321).

с. 581 ... “Ateneum”... — польський часопис, присвячений питанням літературної критики. Виходив у Варшаві в 1876—1901 рр. У ньому 1878 р. були подані розвідки Е. Рулікowsького “Dawne drogi i szlaki na prawym brzegu Dniepra”, які пізніше були видані окремою збіркою під назвою “Opis powiatu Kijowskiego” (1913).

Лушкевич Владислав (Luszczkiewicz Władysław) (03.09.1828 р. н. ст., Краків 1828 — 23.05.1900 р. н. ст., Краків) — історик мистецтва, художник, професор школи образотворчого мистецтва і директор Національного музею (Muzeum Narodowego) в Кракові.

Література (з бібліографією праць): Polski słownik biograficzny. — Wrocław; Warszawa; Kraków, 1973. — Т. XVIII. — S. 587—590.

Професор Краківської школи sztuk красних... — Краківська школа образотворчого мистецтва, в якій В. Лушкевич викладав з 1852 р., але формально лише 1877 р. отримав професорську номінацію. В. Лушкевич видав кілька власних посібників з вивчення архітектурних форм, анатомії та перспективи. Він був фактичним директором цього закладу до 1873 р., коли на цю посаду було запрошено Яна Матейка. По смерті останнього (1893) і до свого виходу на пенсію (1895) виконував обов'язки директора Школи образотворчого мистецтва.

... директор Краківського народного музею... — В. Лушкевич був першим директором новоствореного музею (Muzeum Narodowy) з 27 липня 1883 р. Завдяки діяльності В. Лушкевича збірка музею значно збільшилася і на момент його смерті налічувала 10 364 предмети.

... про костел Св. Станіслава під Галичем... — йдеться про церкву Св. Пантелеймона — пам'ятку романської архітектури Галицької Русі початку XIII ст. (за сучасними дослідженнями — 1200—1217 рр.). Після завоювання Галичини польським королем Казимиром у 1349 р. її було переосвячено у костел. Збереглася до нашого часу, з 1991 р. використовується громадою УГКЦ. Див.: Luszczkiewicz W. Kościół w św. Stanisławie pod Haliczem jako zabytek romański // Sprawozdania komisji do badania sztuki. — Kraków, 1880. — Vol. II. — № I.

О.М.

З М І С Т

<i>Я. Дашкевич</i> . Михайло Грушевський наприкінці ХІХ ст.	I
<i>М. Капраль</i> . Від упорядника	XIV
Розділ I. АРХЕОГРАФІЧНІ ПУБЛІКАЦІЇ, ПЕРЕДМОВИ	1
Виймки з жерел до історії України-Руси: до половини ХІ віку	3
Опись Львівського замку р. 1495	144
Метрика Самбірська. Подробиці з історії відносин релігійних	154
Кілька духовних віршів з Галичини	161
Співаник з початку ХVІІІ в.	175
Описі Ратенського староства з 1500—1512 рр.	259
До історії “руського обряду” в старій Польщі	292
До історії “руського обряду” в давній Польщі	294
До питання про правно-державне становище київських князів ХV в.	301
Матеріали до історії козацьких рухів 1590-х рр.	305
Кілька документів з життя Забузької Русі ХVІ в.	333
Передмова [до т. I “Етнографічного збірника”]	343
Передмова [до т. II “Етнографічного збірника”]	345
[Передмова до т. ХІХ “Руської історичної бібліотеки”]	347
[Передмова до т. ХХ “Руської історичної бібліотеки”]	349
Передне слово [до т. ХХХІ—ХХХІІ “Записок НТШ”]	352
Передне слово [до т. ХХХV—ХХХVІ “Записок НТШ”]	355
Вступне слово редакції [до т. VІІ “Руської історичної бібліотеки”]	356
Розділ II. АРХЕОЛОГІЧНІ СТУДІЇ	357
Молотівське срібло	359
Молотівське срібло. Археологічна замітка	361
Печатка м[итрополита] Константина з Звенигорода	367
Похоронне поле в с. Чехах (археологічна розвідка)	369
Звенигород Галицький (історично-археологічна розвідка)	389
Печатка з Ступниці під Самбором	414
Розділ III. ІСТОРИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ	417
Гетьман Богданко. Критично-історична розвідка	419
Галицьке боярство ХІІ—ХІІІ в.	435
Анти (“Antai, Antes). Уривок з “Історії України-Руси”	452
Анти. Реферат	465
Хмельницький і Хмельниччина. Історичний ескіз	466
Портрет Хмельницького з вид[ання] 1683 р. (До портрета)	490
Чи було між руськими племенами плем'я хорватів? Реферат	492

Розділ IV. ОГЛЯДИ, РЕЦЕНЗІЙНІ СТАТТІ	493
Нововидані пам'ятки давнього письменства руського	495
Нові розвідки з історії давньої Руси	512
Наукова діяльність Товариства імені Шевченка в р. 1895. Записка для загального збору р. 1896	534
Наукова діяльність Товариства імені Шевченка в 1896 і 1897 рр. Записка для загального збору 1898 р.	542
Наукове Товариство імені Шевченка і його діяльність в 1898 р.	550
Примітки до історії козащини з поводу книжки: Бесіди про часи козацькі на Україні	558
Розділ V. НЕКРОЛОГИ	569
Пантелеймон Куліш [Некрологічна звістка]	571
Петро Лебединцев — Іван Малишевський (Некролог)	572
В.Васілевський (Некролог)	574
Посмертні згадки (А.Скальковський, Е.Кунік, В.Ястребов)	575
Микола Гулак. Посмертні згадки	577
Е.Рудіковський — В.Луцкевич (Некрологічна згадка)	580
КОМЕНТАРІ	582
СПИСОК ЦИТОВАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ	644
ПОКАЖЧИК	654

Грушевський Михайло Сергійович

Твори: У 50 томах

Том 6

Серія "Історичні студії та розвідки (1895–1900)"

Редактор	<i>Л.Веремієнко</i>
Художнє оформлення	<i>С.Іванов</i>
Технічний редактор	<i>С.Довба</i>
Комп'ютерний набір і верстка	<i>Л.Гринчишин</i>
Коректори	<i>Р.Гамада, М.Ломеха, Б.Павлів, О.Тростянчин</i>

Здано на складання 03.06.2004. Підп. до друку 11.11.2004. Формат 70x100¹/₁₆.
Папір офс. Гарн. Academy. Офс. друк. Умовн. друк. арк. 54,82. Умовн. фарбовідб. 55,22.
Обл.-вид. арк. 44,98. Додатк. накл. 2000 прим. Свідоцтво держ. реєстру:
серія ДК № 22. Вид. № 03. Зам. 529-4.

Державне спеціалізоване видавництво "Світ" 79008 м. Львів, вул. Галицька, 21
www.dsv-svit.lviv.ua; e-mail: office@dsv-svit.lviv.ua

Надруковано з готових діапозитивів на ВАТ "Львівська книжкова фабрика "Атлас"
75005 м. Львів, вул. Зелена, 20

Грушевський М.С.

Г 91 Твори: У 50 т. /Редкол.: П.Сохань, Я.Дашкевич, І.Гирич та ін.;
Голов. ред. П.Сохань. — Львів: Світ, 2002 —
Т. 6: Серія "Історичні студії та розвідки (1895–1900)". — 2004. —
696 с.

ISBN 966-603-223-6; 966-603-367-4 (т. 6).

Шостий том зібрання праць М.Грушевського є другим томом серії "Історичні студії та розвідки" і охоплює період 1895–1900 рр. У ньому вміщені публікації документів, джерелознавчі розвідки і передмови, історичні статті та науково-інформаційні матеріали.

Видання розраховане для науковців та всіх, хто цікавиться історією України.

ББК 63.3 (4 УКР)

ISBN 966-603-223-6

ISBN 966-603-367-4 (т. 6)